

Vajza të reja:

PËRVOJAT DHE PENGESAT NË START UP SKENËN 'SOCIO-DIGJITALE' TË KOSOVËS

GEENA WHITEMAN

— Vajza të reja: Përvojat dhe pengesat në start up
skenën 'socio-digjitale' të Kosovës

Titulli:

Vajza të reja:

Përvojat dhe pengesat në start up
skenën 'socio-digjitale' të Kosovës

Autor:

Geena Whiteman

Publikuar nga:

Kosovo Foundation for Open
Society

Prishtinë,
Maj 2023

Ky botim është prodhuar si pjesë
e Kosovo Research and Analysis
Fellowship (KRAF), një iniciativë
e Fondacionit të Kosovës për
Shoqëri të Hapur.

f.09
Përmbledhje ekzekutive

f.11
Hyrje

2

f.15

Vështrim konceptual:
sipërmarrja socio-digjitale
dhe sfidat për grupet e
margjinalizuara

3

f.21

Qasjet aktuale ndaj
ndërmarrësisë
socio-digjitale në Kosovë

4

f.31

Ekosistemi i sipërmarrjes
socio-digjitale –
institucionet dhe aktorët

5

f.37

Gjinia dhe rinia – një
shpatë me dy tehe

f.42
Konkluzione dhe
rekomandime për politika

f.44
Referencat

Përmbledhja ekzekutive

Kosova ka një nga popullsitë më të reja në Evropë, me afërsisht gjysmën dymilionëshe të saj nën moshën njëzet e pesë vjeçare. Përderisa popullsia e të rinjve është e lartë, shkalla e punësimit është e ulët, me të rinjtë në Kosovë (dhe ekonominë më të gjera të Ballkanit Perëndimor) që mbajnë një pozitë të pafavorshme dhe të pasigurt në tregun e punës. Të rinjtë në Ballkanin Perëndimor kanë shumë më pak gjasa të marrin pjesë në tregun e punës sesa në 27 vendet e BE-së. Për më tepër, ata kanë më shumë gjasa të jenë të papunë afatgjatë sesa homologët e tyre të 27 vendeve të BE-së dhe kur arrijnë të gjejnë punë, ata kanë një përqindje më të lartë të kontratave të përkohshme sesa ato në 27 vendet e BE-së (Vidović, et al., 2017). Në veçanti, gratë e reja janë të prekura në mënyrë disproporcionale nga kjo situatë, ku nivelet e papunësisë së vajzave të reja tejkalojnë në mënyrë drastike atë të homologëve të tyre meshkuj, pavarësisht se vajzat e reja janë dukshëm më të përparuar se djemtë e rinj në institucionet e arsimit të lartë. Për shkak të mungesës së mundësive të punës në dispozicion të tyre, shumë të rinj po krijojnë mundësi punësimi për veten dhe bashkëmohatarët e tyre përmes sipërmarrjes (Gribben, 2018).

Korniza institucionale e Kosovës për ndërmarrësit e rinj është e dobët, ku ndërmarrësia rinore konsiderohet vetëm në kontekstin e politikave aktive të tregut të punës (PATP) për të luftuar papunësinë e të rinjve – dhe jo si një entitet individual. Politika e sipërmarrjes rinore është e shpërndarë nëpër ministri dhe agjenci të ndryshme ekzekutive, me pak

kohezion ose qasje të unifikuar (Gribben, 2018). Kjo çon në barriera të larta për sipërmarrjen për të rinjtë, me një fushë të kufizuar shërbimesh mbështetëse dhe këshilluese për bizneset e udhëhequra nga të rinjtë, mungesë mundësish financimi për shkak të përvojës së pamjaftueshme dhe pengesave administrative dhe burokratike për ngritjen dhe drejtimin e biznesit (Regional Cooperation Council, 2021). Mbështetja është kryesisht e disponueshme përmes financuesve të ndryshëm ndërkombëtarë (si Agjencia e Shteteve të Bashkuara për Zhvillim Ndërkombëtar (USAID) dhe Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim (UNDP)), programet e inkubatorëve të biznesit dhe organizatave joqeveritare me mbështetjen më të madhe të fokusuar në fillimin fazën dhe financimin e granteve për sipërmarrjet e fazës së hershme (Sopjani, 2019).

Kombinimi i një ekonomie të ngadaltë dhe mundësive të kufizuara të punës, do të thotë që të rinjtë po gjejnë mënyra të reja për të krijuar vetëpunësim, ku shumë prej tyre përdorin qasje digjitale për të luftuar disa nga sfidat shoqërore me të cilat po përballen në vendin e tyre (Ramadani, et al., 2021). Të rinjtë argumentojnë se janë edhe më të arsimuar digjitalisht dhe më të ndërgjegjshëm sesa homologët e tyre të moshuar, të akredituar për rritjen e ndërgjegjësimit të tyre për çështjet e drejtësisë sociale dhe mjedisore që në moshë të re, për shkak të një rëndësie në rritje në teknologjitë digjitale dhe informacionit lehtësisht të aksesueshëm në jetën e tyre të përditshme. (Chen dhe Chai 2010; Fischer et al 2007; Rowsell et al 2017; Naderi

dhe Steenburg 2018). Ndërmarrësia digjitale i kapërcen kufijtë gjeografikë që mungesa e liberalizimit të vizave vendos për të rinjtë e Kosovës, ndërsa ndërmarrësia sociale i fuqizon ata të krijojnë dhe formojnë një të ardhme më të mirë për Kosovën – me fokus në qëndrueshmërinë, veprimin klimatik, barazinë gjinore dhe reduktimin e varfërisë. Kështu, sipërmarrja socio-digjitale u ofron të rinjve mundësinë për të përdorur njohuritë e tyre teknologjike për të gjeneruar mundësi punësimi për veten dhe bashkëmoshatarët e tyre (nëpërmjet krijimit të biznesit) dhe për të trajtuar çështjet shoqërore dhe për të gjeneruar vlera sociale brenda komunitetit të tyre lokal dhe më gjerë.

Ky dokument politikash shqyrton shfaqjen e një ekosistemi të ndërmarrësisë socio-digjitale në Kosovë, duke u fokusuar veçanërisht në sfidat me të cilat përballen gratë e reja duke u angazhuar në këtë formë të ndërmarrësisë. Gratë kanë më shumë gjasa të jenë të prirura drejt sipërmarrjes

sociale, megjithatë sektori i teknologjisë është konsideruar historikisht të jetë më i drejtuar nga burrat dhe më pak i aksesueshëm për gratë dhe sipërmarrja konsiderohet më gjerësisht si më sfiduese për të rinjtë për shkak të mungesës së burimeve. Prandaj, ky punim eksploron sfidat unike me të cilat përballen të rejat për të krijuar bizneset e tyre në një hapësirë të dominuar nga burrat, ndërkohë që ndjekin 'vlerat sociale'. Më saktësisht, ai eksploron sfidat specifike institucionale me të cilat përballen të rejat kur fillojnë biznesin e tyre, përvojën e tyre në ekosistemin ndërmarrës në Kosovë dhe qëndrimet shoqërore që ndikojnë zyrtarisht dhe joformalisht në rrugëtimin e tyre ndërmarrës. Për këtë qëllim, ai do të propozojë një sërë rekomandimesh të politikave, të cilat do të ndihmonin në krijimin e një mjedisi më gjithëpërfshirës të sipërmarrjes socio-digjitale që do të mundësonte më shumë grave të reja të krijojnë ndryshime sistematike me teknologjinë.

Hyrje

Që nga shpallja e pavarësisë së Kosovës më 17 shkurt 2008, shteti i ri është i njohur për popullsinë më të re në Evropë (me mbi 50% të popullsisë nën moshën 25 vjeçare). Megjithatë, është gjithashtu një nga më të pafavorizuarit kur bëhet fjalë për rezultatet e tregut të punës për të rinjtë, ku në vitin 2021, 28% e të rinjve të moshës 15-24 vjeç në Kosovë ishin të papunë, në krahasim me mesataren e 27 vendeve të BE-së prej 15.1%. (World Bank, 2023). Periudhat afatgjata të papunësisë kanë efekte dëmtuese për individin, veçanërisht nëse janë në fazat e hershme të karrierës, dhe mund të çojnë në paga më të ulëta, nivele më të larta të papunësisë dhe nëpunësimit dhe ulje të kënaqësisë së jetës dhe mirëqenies së përgjithshme (Bell & Blanchflower, 2011). Gratë kanë më shumë gjasa të jenë të papuna sesa burrat, me 46.5% të grave të reja të papuna krahasuar me vetëm 33.7% të burrave të rinj (World Bank, 2023). Përafërsisht dy të tretat e të rinjve të papunë në Kosovë konsiderohen të jenë të papunë afatgjatë dhe pjesëmarrja e të rinjve në fuqinë punëtore është dukshëm më e ulët në Kosovë (22.5% e të rinjve janë aktivë në tregun e punës në vitin 2020) sesa në 27 vendet e BE-së (37.5% në 2020) (World Bank, 2023). Në veçanti, gratë e reja kanë më shumë gjasa të jenë të papuna afatgjata ose joaktive në tregun e punës, pasi ato zakonisht pritet të marrin përsipër detyrat e kujdesit ose të rritjes së fëmijëve dhe të përballen me diskriminim me bazë gjinore në tregun e punës (International Labour Organization, 2010).

Për ata që janë të punësuar, afërsisht 35% janë të angazhuar në punësim 'joformal', ndërsa më shumë se tre të katërtat e të rinjve (78%) janë të punësuar me kontrata të pasigurta/të përkohshme (International Labour Organization, 2022). Punësimi i pasigurt u krijon të rinjve pak siguri ekonomike ose të drejta punësimi, duke pasur një efekt të dëmshëm në shëndetin dhe mirëqenien mendore, si dhe perspektivat e ardhshme të karrierës (Bradley & Devadason, 2008). Ai gjithashtu pengon aftësinë e të rinjve për të gjetur punë të përhershme me kohë të plotë, duke i lënë ata të mbërthyer në një cikël të pasigurisë dhe të paaftë për të përparuar në karrierën e tyre (Ryan, 2001). Për ekonomitë në tranzicion si Kosova, një qasje e përbashkët për të trajtuar papunësinë e të rinjve është përmes theksimit të çështjeve të ofertës si arsimit dhe aftësitë e tregut të punës, në vend që të adresohet kërkesa e pamjaftueshme për të punësuar nga punëdhënësit – edhe kur sektori publik është po aq i shtrirë. (Gribben, 2018). Përderisa ka shumë programe të zhvillimit të aftësive dhe edukimit të ofruara nga OJQ-të që janë krijuar për t'i bërë të rinjtë të gatshëm për të hyrë në tregun e punës, thjesht nuk ka kapacitet të mjaftueshëm në tregun e punës për t'i përvetësuar këta të rinj - që do të thotë se ata ose migrojnë, përfshihen në situata të pasigurta punësimi ose fillojnë biznesin e tyre (Arifi, et al., 2021).

VAJZA TË REJA:

Për shkak të joefikasitetit institucional për të ndihmuar të rinjtë në punësim, shumë të rinj po kërkojnë të krijojnë mundësitë e tyre të punës duke ndjekur sipërmarrjen si një alternativë tradicionale karriere ose si një 'ngutje anësore' për të maksimizuar të ardhurat e tyre dhe për të ndjekur interesat e tyre personale (Green 2013; Walsh & Stephens, 2022). Sipërmarrja dhe më konkretisht, sipërmarrja e të rinjve, argumentohet se ofron përfitime më të gjera shoqërore: si krijimi i vendeve të punës, rritje të inovacionit, rritje të konkurrencës dhe reagimi ndaj mundësive dhe tendencave ekonomike në ndryshim (Green 2013). Ndërsa sipërmarrja shihet si rruga e re përpara për të rinjtë, të rejtat përballen me një thikë me dy tehe kur bëhet fjalë për të thyer barrierat ndaj sipërmarrjes. Hulumtimet sugjerojnë se si sipërmarrësit e rinj, ashtu edhe gratë sipërmarrëse, përballen me vështirësi të konsiderueshme në aksesin e financave për shkak të mosbesimit në aftësitë e tyre ose mungesës së përvojës profesionale dhe qëndrimeve negative sociale ndaj të rinjve dhe sipërmarrjes së grave – prandaj, një grua e re që ndjek sipërmarrjen ka dy herë më shumë gjasa të përballlet me këto pengesa (Gimenez-Jimenez, et al., 2022).

Ky punim paraqet një analizë të thellë të ekosistemit të ndërmarrësisë socio-digjitalë për gratë e reja në Kosovë, duke u mbështetur në të dhënat parësore dhe dytësore, në përpjekje për të kapur këtë përvojë komplekse dhe mjedisin në të cilin ajo shfaqet. Edhe pse kjo temë është e specializuar, një rishikim i tillë është i rëndësishëm për të kuptuar sfidat për të ardhmen e mjedisit më të gjerë të sipërmarrjes, pasi sipërmarrja digjitale dhe ajo sociale po rriten në rëndësi.

Metodologjia

Ky projekt eksplori sipërmarrjen socio-digjitale të grave të reja në një qasje me dy faza që përfshin:

- 1) Një analizë dokumentare të nismave dhe politikave aktuale dhe historike që lidhen gjerësisht me sipërmarrjen socio-digjitale të grave të reja;
- 1) Një seri intervistash gjysmë të strukturuar me gra të reja sipërmarrëse socio-digjitale (14 individë) dhe ato që punojnë në politika dhe role mbështetëse në këtë fushë (6 individë).

Analiza dokumentare u ndërmor midis dhjetorit 2022 dhe janarit 2023 dhe u rishikuan në mënyrë tematike dokumentet e politikave të qeverisë nga viti 2011 e tutje – duke hartuar politikat kyçe që rrethojnë termat e mëposhtëm kyç: sipërmarrja, sipërmarrja e të rinjve, sipërmarrja e grave, sipërmarrja digjitale dhe sipërmarrja sociale. Përveç kësaj, ajo përcaktoi ekosistemin e ndërmarrësisë socio-digjitale në Kosovë përmes hartës së aktorëve dhe iniciativave kryesore mbështetëse, duke përfshirë inkubatorët, OJQ-të dhe programet e donatorëve dhe rishikoi mbështetjen e specializuar në dispozicion.

Për shkak të mungesës së të dhënave statistikore ose studimeve në këtë fushë, ky studim mbështetet gjithashtu në të dhënat parësore të mbledhura nëpërmjet një serie intervistash gjysmë të strukturuar të kryera në internet dhe personalisht midis janarit dhe shkurtit 2023. Gratë e reja të angazhuara në sipërmarrjen socio-digjitale morën pjesë në intervista

për të ndarë përvojat dhe frustrimet e tyre me mjedisin e ndërmarrësisë socio-digjitale në Kosovë, ndërsa politikëbërësit dhe aktorët mbështetës u intervistuan individualisht për të ndarë perspektivat e tyre mbi rritjen, zhvillimin dhe të ardhmen e mjedisit për sipërmarrjen socio-digjitale për gratë e reja. Të intervistuarit u mbajtën anonimë në raportimin e këtij hulumtimi në mënyrë që të mbrohej identiteti i tyre, me shumë prej tyre që punonin në role të përbaljes publike – kjo mundësoi një bisedë më të sqartë që pasqyron më saktë realitetin e situatës aktuale, në vend që të vetëcensurohen. opinionet për shkak të shqetësimit se si do të perceptoheshin përvojat e tyre.

Ky studim e përkufizon 'rininë' si moshën 18-30 vjeç, pasi ofron një pikë gjysmë të kënaqshme ndërmjet përkufizimit të të rinjve nga aktorët shtetërorë dhe kornizave statistikore (zakonisht 15-24), dhe përkufizimit të të rinjve nga programet e donatorëve dhe OJQ-të (zakonisht 18-35). Për më tepër, me tranzicionin e zgjeruar nga shkolla në punë duke u bërë më të zakonshme në të gjithë Evropën, fundi i 'rinitë' dhe fillimi i 'rriturisë' është edhe më i paqartë, për shkak të rezultatit përfundimtar të mëparshëm të tranzicionit – një mundësi punësimi i sigurt dhe me kohë të plotë, duke u bërë më pak vend i zakonshëm për shkak të ndryshimit të natyrës së tregut të punës (Arifi, et al., 2021). Kryerja e kërkimit me persona nën 18 vjeç kërkonte konsiderata etike shtesë dhe miratim, të cilat do të kishin qenë shumë më në kohë për t'u ndërmarrë dhe për t'u fituar, ndërsa projekti duhej të përfundonte brenda një periudhe më të shkurtër kohore

– gjë që ndikoi në diapazonin e moshës së identifikuar në këtë studim. Të intervistuarit, sipërmarrës të rinj, kishin moshën midis 19-29 vjeç dhe ishin kryesisht të vendosur në Prishtinë ose Prizren – dy qytetet më të mëdha dhe nuk kishte përfaqësim ‘rural’ në këtë studim për shkak të mungesës së qasjes në subjektet kërkimore.

Pjesëmarrëset u vetidentifikuan si të reja, vajza dhe sipërmarrëse socio-digjitale dhe u rekrutuan përmes platformave të mediave sociale, inkubatorëve të biznesit dhe OJQ-ve - një shumëllojshmëri e mostrave vullnetare, mostrave të mundësive dhe mostrave të mbledhjes së borës. Mostra e mundësive u krye përmes rekrutimit në LinkedIn, duke kërkuar nëpër faqet e aktorëve mbështetës të LinkedInit për të identifikuar individët e theksuar në postime, ku më pas u kontaktuan dhe u kërkuar të merrnin pjesë në studim. Kampionimi vullnetar u përdor si përmes LinkedInit, me një poster dhe poster të përgjithshëm rekrutimi në profilin e studiuesve, si dhe posteri i rekrutimit që shpërndahej nëpërmjet rrjeteve të aktorëve mbështetës (si inkubatorët dhe OJQ-të). Kampionimi i topave të borës u krye joformalisht gjatë intervistave, ku pjesëmarrësit rekomanduan miq/moshatarë të studiuesit, kaluan detajet e kontaktit të studiuesit dhe lejuan që pjesëmarrësi i ‘referuar’ të kontaktonte studiuesin për të marrë pjesë. Kjo qasje u zgjodh për shkak të afatit të shkurtër kohor në të cilin po kryhej ky studim, pasi ato janë metodat më efektive në kohë, si dhe duke qenë se ato i siguruan akses një numri më të madh të grave të reja sipërmarrëse socio-digjitale.

Analiza e të dhënave parësore është bërë duke përdorur një qasje të analizës tematike, në të cilën intervistat janë analizuar duke përdorur softuerin NVivo i cili i mundësoi hu-

lumtimit të kodojë, kategorizojë dhe rishikojë të dhënat. Nuk kishte tema të paracaktuara për analizë dhe studiuesi kaloi nëpër disa runde analize të secilës intervistë për të nxjerrë të gjitha temat emergjente. U përdorën hapat e mëposhtëm: (1) kërkimi i të dhënave për të njohur dhe identifikuar temat kryesore; (2) ekzaminimi i të dhënave në thellësi për të dhënë përshkrime të hollësishme të mjedisit, pjesëmarrësve, aktiviteteve, etj.; (3) kategorizimi dhe kodimi të dhënave duke i grupuar fizikisht të dhënat në tema (në të cilat kishte disa runde kodimi) dhe (4) duke përmbledhur dhe shkruar gjetjet.

Kjo përmbledhje politikash ndjek rendin e mëposhtëm: Seksioni 2 ofron një përmbledhje kontekstuale të çështjeve kyçe që trajton kjo përmbledhje e politikave, Seksioni 3 përshkruan dhe rishikon politikat dhe iniciativat ekzistuese në fushën e sipërmarrjes socio-digjitale dhe më gjerësisht, rreth sipërmarrjes së grave dhe të rinjve. Seksionet 4 dhe 5 diskutojnë rezultatet e intervistave në fushat tematike të mëposhtme: Seksioni 4 trajton barrierat institucionale me të cilat ballafaqohen të rejat kur fillojnë ndërmarrje socio-digjitale, duke përfshirë aksesin në mbështetje nga inkubatorët, OJQ-të dhe programet e donatorëve, ndërsa Seksioni 5 diskuton qëndrimet shoqërore që ndihmojnë dhe pengojnë gratë e reja të drejtojnë ndërmarrjet e tyre socio-digjitale në Kosovë. Seksioni 6 ofron disa mendime përmblylëse në lidhje me mjedisin aktual për sipërmarrjen socio-digjitale për gratë e reja, ndërsa Seksioni 7 sugjeron një sërë mjetesh juridike që do të krijonin një mjedis më gjithëpërfshirës të sipërmarrjes socio-digjitale, me synimin për të mundësuar më shumë gra të reja për të krijuar sisteme, ndryshim të shoqërisë me teknologjinë.

Vështrim konceptual: sipërmarrja socio- digjitale dhe sfidat për grupet e marginalizuara

2.1. Çfarë është sipërmarrja dhe çfarë e bën një sipërmarrës?

Sipërmarrja konsiderohet të jetë një nga shtytësit kryesorë të prosperitetit ekonomik, i konsideruar si një mjet për rritjen dhe zhvillimin e ekonomive të zhvilluara dhe ato në zhvillim dhe për tejkalimin e sfidave të varfërisë në ekonomitë në zhvillim (Christensen et al 2010; Sutter et al 2019). Ndikimi i aktivitetit sipërmarrës në diferencat në normat e rritjes midis ekonomive vlerësohet të variojë nga një e treta (Reynolds et al 2000) në gjysmën (Zacharakis et al 2000), në të cilën këto rezultate mbështeten si në ekonomitë e zhvilluara ashtu edhe në ato në zhvillim. (Berkowitz dhe DeJong 2001). Ndërsa ka një sërë përkufizimesh të asaj që është dhe çfarë nuk është sipërmarrje, ky studim e konsideron sipërmarrjen si proces të planifikimit, nisjes, zotërimit dhe funksionimit të një ndërmarrjeje të vogël dhe të mesme (NVM) që ofron ose një proces,

një produkt ose një shërbim (Hatten 2015; Kirzner 1997). Karakteristikat kryesore të sipërmarrjes janë kapaciteti dhe aftësia për të nisur, organizuar dhe menaxhuar një aktivitet biznesi me synimin për të bërë një fitim (Shane et al 2003; Schwienbacher dhe Larralde 2010).

Njerëzit ose shtyhen ose tërhiqen drejt sipërmarrjes, me disa të shtyrë drejt sipërmarrjes për shkak të nevojës (si humbja e të ardhurave ose mungesa e alternativave), dhe disa tërhiqen në sipërmarrje për shkak të mundësive (si p.sh. identifikimi i një boshllëku në treg dhe posedimi i aftësisë për të marrë rrezikun për ta mbushur atë) (Hatten, 2015). Studimet ekzistuese kanë përcaktuar shtytësit që ndikojnë në prirjen e njerëzve për të ndjekur sipërmarrjen, si ndërgjegjësimi dhe vigjilenca ndaj mundësive (Eckhardt dhe Shane 2003), karakteristikat demografike (Arenius dhe Minniti 2005), neveria ndaj rrezikut (Arenius dhe De Clercq 2005), besimi në aftësitë personale (Ritsilä

dhe Tervo 2002), niveli i kapitalit njerëzor (Crook et al 2011) ose gjendja e ekonomisë dhe papunësia (Sternberg dhe Wennekers 2005). North (1990) argumenton se si institucionet formale ashtu edhe ato informale mund të nxisin ose pengojnë aktivitetin sipërmarrës brenda një shoqërie, pasi këto institucione ndikojnë në aktivitetin sipërmarrës përmes reduktimit të pasigurisë (Díaz-Casero et al 2011). Ky studim synon të nxjerrë në pah disa nga institucionet formale dhe joformale që ndihmojnë dhe pengojnë ndërmarrësinë te gratë e reja në Kosovë, pasi mjedisi institucional është një nga përcaktuesit më të mëdhenj të ndërmarrësisë në kontekstin e ekonomisë në tranzicion (Zygmunt 2018).

Gibb (1987) argumenton se karakteristikat përcaktuese të një sipërmarrësi janë gatishmëria dhe aftësia për të marrë rreziqe të llogaritura, si dhe attribute të tjera personale si: bindja, iniciativa, zgjidhja e problemeve, pavarësia dhe kreativiteti. Megjithatë, sipërmarrja jo vetëm që kërkon këto karakteristika, por zakonisht, edhe akses në nivele më të larta të kapitalit social dhe kapitalit njerëzor. Kapitali social u referohet marrëdhënieve shoqërore midis individëve dhe komuniteteve që lehtësojnë rezultatet produktive, në të cilat sipërmarrësit zakonisht i përdorin këto marrëdhënie për të nxitur ndihmën dhe mbështetjen për biznesin e tyre, qoftë nëpërmjet aksesit në financa ose mundësi granti ose thjesht duke u thirrur në favore (Bizzi 2015). Kapitali njerëzor, si përvoja e industrisë dhe arsimi i avancuar, u mundësojnë sipërmarrësve të shkallëzojnë dhe nisin me sukses sipërmarrjet e tyre dhe të rrisin aftësinë e tyre për të eksploruar dhe shfrytëzuar mundësitë e sipërmarrjes (Crook et al 2011; Chell 2013). Për ekonominë e pasluftës dhe në tranzicion si Kosova, kapitali social është një 'burim' i rëndësishëm për sipërmarrësit, veçanërisht sipërmarrësit e rinj, ku praktikatat

e biznesit të pasluftës zakonisht kryhen në mënyrë joformale nëpër këto rrjete informale të lidhura (Smallbone dhe Welter 2006; Hashi dhe Krasniqi 2011). Për më tepër, për të rinjtë që fillojnë biznesin e tyre në kontekstin kosovar, qasja në një rrjet joformal që mund t'i udhëzojë ata drejt programeve qeveritare dhe financimit të specializuar për sipërmarrjet e tyre fillimore është më e favorshme për përvojën sipërmarrëse sesa investimet shitesë të kapitalit njerëzor (Lajqi & Krasniqi, 2017).

2.2. Përcaktimi i sipërmarrjes rinore dhe sfidat me të cilat përballen të rinjtë

Me një papunësi në rritje dhe shkallë të nënpunësimit të të rinjve në mbarë botën, qeveritë dhe organizatat ndërqeveritare po kërkojnë mënyra të reja për të angazhuar të rinjtë në tregun e punës. Si rrjedhim, sipërmarrja rinore është bërë gjithnjë e më e njohur si një qasje inovative për integrimin e të rinjve në tregun e punës dhe një strategji thelbësore për krijimin e vendeve të punës, duke ndihmuar në pavarësinë ekonomike dhe përmirësimin e cilësisë së jetës së të rinjve (Green, 2013). Sipërmarrja dhe më konkretisht, sipërmarrja e të rinjve, argumentohet se ofron përfitime më të gjera shoqërore, të tilla si: krijimi i vendeve të punës, rritja e inovacionit, rritja e konkurrencës dhe reagimi ndaj mundësive dhe tendencave ekonomike në ndryshim (Green, 2013). Për më tepër, në studimin më të fundit të sipërmarrjes rinore të kryer nga Komisioni Evropian, mbi gjysma e të rinjve raportuan një preferencë për vetëpunësim dhe sipërmarrje ndaj punësimit formal dhe 40% besonin se mund të vetëpunësoheshin brenda pesë vjetëve të ardhshëm. (Komisioni Evropian, 2013).

Ndërmarrësia nuk është pasojë e papunësisë së të rinjve, por në rastin e Kosovës, ajo shpesh shihet si përgjigje ndaj papunësisë së të rinjve. Shkalla e papunësisë së të rinjve në Kosovë është ndër më të lartat në Evropë, me 38% të 15-24-vjeçarëve dhe 25.9% të 25-34-vjeçarëve të regjistruar si të papunë (World Bank, 2023). Shkalla e papunësisë të vajzat e reja është shumë më e lartë se ajo e djemve të rinj, me 46.5% të vajzave 15-24-vjeçare dhe 29.5% të vajzave 24-35-vjeçare të regjistruara papunësi, krahasuar me 33.7% të djemve 15-24 vjeçarë dhe 24.3% të meshkujve 25-34 vjeç (World Bank, 2023). Megjithatë, këto ritme janë ulur ngadalë gjatë tetë vjetëve të fundit dhe është një fenomen i zakonshëm në shumicën e vendeve të Ballkanit Perëndimor (BB6). Ka disa arsye për këtë shkallë të lartë papunësie, duke përfshirë krijimin e një numri të vogël mundësish të reja pune dhe një mospërputhje mes arsimit dhe aftësive të kërkuara për mundësitë e disponueshme (Gribben, 2018). Rritja e kufizuar ekonomike ka bërë që të ketë më pak vende pune, kështu që shumë të rinj vendosin të largohen nga Kosova dhe të kërkojnë punë diku tjetër, duke kontribuar në 'ikjen e trurit' (Arifi, et al., 2021). Cilësia dhe gjerësia e arsimit të ofruar zyrtarisht në Kosovë (përmes shkollës, kolegjeve dhe universiteteve) konsiderohet të jetë e vjetëruar, që do të thotë se transferimi i kësaj njohurie nga shkolla në punë është i kufizuar dhe punëdhënësit luftojnë për të gjetur punonjës të rinj me aftësitë e dëshiruara (Frankjovic, et al., 2015). Për më tepër, punëdhënësit në mënyrë specifike hezitojnë të punësojnë gra për shkak të dispozitave ligjore që lidhen me pushimin e lehonisë, veçanërisht në sektorin privat – që do të thotë se gratë e reja shpesh punësohen vetëm me kontrata pune afatshkurtra me të drejta të kufizuara të punonjësve (Abazi-Morina & Delibashzade, 2017).

Megjithatë, ka shumë pengesa për sipërmarrjen e të rinjve, në të cilat Global Entrepreneur Monitori thekson mungesën e financimit fillestar, mungesën e aftësive ose infrastrukturës, diskriminimin gjinor dhe racor, frikën nga dështimi, rrezikun financiar, mungesën e mentorimit ose mbështetjes, të këqijat, klimën ekonomike, mungesën e kulturës sipërmarrëse, korrupsionin dhe mungesën e edukimit për sipërmarrjen si barrierat kryesore në nivel global (Kew et al 2013). Schoof (2006) përcakton pesë barrierat kryesore për sipërmarrjen e të rinjve: qëndrimin social dhe kulturor ndaj sipërmarrjes së të rinjve, mungesën e edukimit për sipërmarrjen, mungesën e aksesit në financa/financimin fillestar, kornizën e dobët administrative dhe rregullatore dhe ndihmën dhe mbështetjen e dobët të biznesit. Në kontekstin specifik të Ballkanit Perëndimor dhe Kosovës, Mustafa dhe Krasniqi (2018) theksojnë konkurrencën e pandershme, korrupsionin dhe sundimin e ligjit si tri barrierat mbizotëruese për sipërmarrjen e të rinjve, duke argumentuar se efektet e mëvonshme të luftës kanë çuar në një kulturë të praktikave joformale të biznesit, në të cilën biznesi bëhet pjesërisht ose tërësisht joformalisht. Ekzistojnë gjithashtu barrierat të gjera me të cilat përballen gratë në sipërmarrje, të cilat do të diskutohen në kontekstin e të qenët të rinj dhe vajza në sipërmarrje në Seksionin 2.3.

2.3. Të rinjtë & vajzat – Një shpatë me dy tehe për sipërmarrjen

Bizneset në pronësi të grave në Kosovë ende konsiderohen të jenë në fillimet e tyre (Hoxha & Krasniqi, 2008), megjithatë, ky numër është në rritje të vazhdueshme vitet e

fundit. Përafërsisht 17% e të gjitha subjekteve juridike aktive të regjistruara në Kosovë në vitin 2021 kishin pronare apo administratore gra dhe këto ishin kryesisht në sektorin e shitjes me shumicë, shitjes me pakicë dhe shërbimeve personale. Gratë përbëjnë 50.5% të popullsisë së Kosovës. Megjithatë, gjatë pesë vjetëve të fundit, përqindja mesatare e ndërmarrësisë së grave në ndërmarrjet e reja ka qenë 31% dhe 33% nga 3,737 ndërmarrjet e reja të regjistruara në Kosovë në vitin 2021 ishin në pronësi të grave (Kosovo Agency of Statistics, 2022). Në vitin 2021, gratë kishin përgjysmë më shumë gjasa të drejtonin biznesin e tyre sesa homologët e tyre burra, me 4.9% të grave që ishin 'të vetëpunësuarat me punonjës', në krahasim me 10,8% të burrave (Kosovo Agency of Statistics, 2022). Në vitin 2021, 32% e sipërmarrjeve aktive me pronare/administratore gra u fokusuan në tregtinë me shumicë dhe pakicë, të ndjekur nga shërbimet e tjera me 20% dhe prodhimi me 11% (Kosovo Agency of Statistics, 2022). Sektorët me përfaqësimin më të ulët të grave janë furnizimi me energji elektrike, gaz, avull dhe ajër të kondicionuar dhe ndërtimi, të cilët kryesisht dominohen nga burrat. Sipas Agjencisë për Regjistrimin e Bizneseve, pothuajse 70% e bizneseve në pronësi të grave në Kosovë janë 'mikro-biznese', 24% janë biznese të vogla, 5% janë biznese të mesme dhe më pak se 1% janë biznese të mëdha (Regional Cooperation Council, 2022).

Gratë konsiderohen se kanë motive të ndryshme për të ndjekur sipërmarrjen sesa burrat, zakonisht, për të kërkuar një ekuilibër më të mirë 'punë-jetë' në mënyrë që të menaxhojnë përgjegjësitë e kujdesit familjar dhe për të kapërcyer 'tavanin e qelqtë' që ekziston në shumë vende pune që i kufizon ato në potencial karriere (European Institute for Gender Equality, 2015). Gratë sipërmarrëse janë më

të motivuara nga çështjet sociale dhe janë të prirura të përdorin inovacione teknologjike për të luftuar këto çështje – pavarësisht faktit se burrat përfaqësohen dhe mbështeten në masë të madhe në sipërmarrjen digjitale (Wood-Brooks, et al., 2014). Për më tepër, bizneset në pronësi të grave ofrojnë përfitime specifike shoqërore gjinore: ato zakonisht krijojnë mundësi punësimi për gratë e tjera (pasi njohin diskriminimin ndaj grave në vendin e punës), ato janë më të prirura të ofrojnë kushte fleksibël pune për t'u mundësuar punonjësve të balancojnë punën dhe familjen. përgjegjësitë (duke lejuar më shumë gra të hyjnë në tregun e punës) dhe duke shërbyer si model për gratë e tjera sipërmarrëse të sapolindura (Ramadani, et al., 2015). Për më tepër, bizneset e udhëhequra nga gratë kanë një mbështetje më të fortë në rrjetet më të vogla të lidhjeve të forta, të cilat në fund të fundit prodhojnë një efekt më të thellë në rrethinën e tyre të afërt (Minniti, 2010).

Ndërsa sipërmarrja e grave po fiton interes nga politikëbërësit dhe qeveritë, gratë sipërmarrëse ende përballen me barriera të rëndësishme për krijimin e suksesshëm të biznesit (Bacaj, 2022). Qasja në financa është një nga barrierat më të mëdha për gratë sipërmarrëse, ku bizneset e drejtuara nga gratë zakonisht kanë më pak gjasa për të marrë investime sesa bizneset e drejtuara nga burrat dhe kur gratë marrin investime, ato shpesh janë më pak se homologët e tyre meshkuj (Abazi-Morina & Delibashzade, 2017). Për më tepër, kufijtë sociokulturorë – të tillë si stereotipet tradicionale gjinore dhe ndarja e detyrave të kujdesit dhe mbajtjes së shtëpisë pengojnë aftësitë e grave për të drejtuar biznese – ato zakonisht pritet të ndërmarrin më shumë punë të papaguar sesa homologët e tyre meshkuj, gjë që u merr kohë dhe energji që mund t'i kushtohet krijimit të sipërmarrjes

(Gimenez-Jimenez, et al., 2022). Kjo përfaqësohet gjithashtu në qëndrimet ndaj grave sipërmarrëse, me mosbesim nga investitorët për shkak të marrjes përsipër të detyrave të kujdesit në të ardhmen (nëse janë të reja/ në moshë të lindjes) që supozohet se do t'ua heqë aftësinë e tyre për të filluar dhe rritur një biznes në të ardhmen (Gimenez-Jimenez, et al., 2022). Kufizime shtesë perceptohen arsimit dhe trajnimit inferior në krahasim me homologët e tyre meshkuj, megjithatë në vitin 2021, 66% e të diplomuarve në universitet në Kosovë ishin gra, të diplomuara kryesisht në fushën e shëndetësisë dhe mirëqenies (32.6%), biznesit, administratës dhe drejtësisë. 19.0%) dhe arteve dhe shkencave humane (15.0%) (Regional Cooperation Council, 2022). Kjo tregon se mungesa e arsimit nuk është një pengesë për sipërmarrjen për gratë e reja, pasi më shumë gra të reja kanë arsim universitar sesa burra, megjithatë gratë ende përfaqësojnë vetëm 17% të subjekteve ligjore aktive (Regional Cooperation Council, 2022). Hulumtimet sugjerojnë se si sipërmarrësit e rinj, ashtu edhe gratë sipërmarrëse, përballen me vështirësi të konsiderueshme në aksesin e financave për shkak të mosbesimit në aftësitë e tyre, mungesës së përvojës profesionale dhe qëndrimeve negative sociale ndaj të rinjve dhe sipërmarrjes së grave – prandaj, një gura e re që ndjek sipërmarrjen ka dy herë më shumë gjasa të përballlet me këto pengesa.

2.4. Sipërmarrja socio-digjitale dhe rëndësia e saj për rritje dhe anëtarësim

Kombinimi i një ekonomie të ngadaltë dhe zvogëlimit të mundësive të punës do të thotë që të rinjtë po gjejnë mënyra të reja për të krijuar vetëpunësim, ku shumë prej tyre

përdorin qasje digjitale për të luftuar disa nga sfidat shoqërore me të cilat po përballen në vendin e tyre. Të rinjtë po bëhen më të interesuar për një sipërmarrje të ndërgjegjshme shoqërore, të drejtuar nga teknologjia, e treguar nga përfshirja e konsiderueshme e tyre në programet e trajnimit të krijuara rreth «teknologjisë për të mirë», «teknologjisë së gjelbër» dhe «teknologjisë sociale» (International Labour Organization, 2022). Kjo ndodh sepse vetë të rinjtë kanë më shumë gjasa të jenë 'të ndërgjegjshëm socialë' dhe 'digjitalisht të shkolluar' sesa homologët e tyre më të vjetër, të akredituar për ndërgjegjësimin e tyre të rritur për çështjet e drejtësisë sociale dhe mjedisore që në moshë të re, për shkak të një rëndësie në rritje në teknologjitë digjitale dhe informacionin lehtësisht të aksesueshëm në jetën e tyre të përditshme (Miloskeska, 2021). Sipërmarrja socio-digjitale është një fenomen relativisht i ri që përdor teknologjitë digjitale për të adresuar sfidat shoqërore, të tilla si: ndryshimet klimatike, varfëria dhe papunësia.

Sipërmarrja socio-digjitale përkufizohet si ndjekja e "iniciativave sipërmarrëse me qëllime sociale të zhvilluara duke përfshirë teknologjitë digjitale në modelin e tyre të biznesit". (Holzmann & Gregori, 2020; f. 2) . Kjo mund të bëhet me mjete të ndryshme, si platformat online, aplikacionet celulare dhe mediat sociale. Sipërmarrja socio-digjitale ka fituar vëmendje të konsiderueshme vitet e fundit për shkak të potencialit të saj për të krijuar ndikim të qëndrueshëm dhe si rezultat, një numër në rritje i sipërmarrësve po përdorin teknologjinë digjitale për të arritur ndikimin social (Ghatak, et al., 2020). Për më tepër, kjo fushë e sipërmarrjes është rritur për shkak të pakënaqësisë me 'status quonë' dhe mungesës së veprimeve nga korporatat e mëdha për të trajtuar pabarazitë sociale me modelet e tyre të biznesit (Miloskeska, 2021).

Të rinjtë tërhiqen nga sipërmarrja socio-digjitale pasi ajo i lejon ata të 'jetojnë vlerat e tyre' dhe të punojnë në mënyra inovative duke arritur gjithashtu ndikim social. Ajo u ofron të rinjve mundësinë për të përdorur njohuritë e tyre teknologjike për të gjeneruar mundësi punësimi për veten dhe bashkëmoshatarët e tyre (nëpërmjet krijimit të biznesit) dhe për të trajtuar çështjet shoqërore dhe për të gjeneruar vlerë sociale brenda komunitetit të tyre lokal dhe më gjerë (Yáñez-Valdés, et al., 2023).

Për Ballkanin Perëndimor ka një interes në rritje si për sipërmarrjen digjitale ashtu edhe për sipërmarrjen sociale, me presionin që vjen si nga brenda rajonit ashtu edhe jashtë. Komisioni Evropian nisi Strategjinë e tij Digjitale për Ballkanin Perëndimor në 2018-ë, me synimin për të mbështetur kalimin në një ekonomi digjitale duke investuar në sipërmarrjen digjitale dhe duke zhvilluar më shumë sipërmarrës digjitalë të rinj, gjë që sugjeron rëndësinë e sipërmarrjes digjitale në agjendën e politikave të sipërmarrjes rinore. (Komisioni Evropian 2018). Në Evropën Qendrore dhe Juglindore ka një interes në rritje për rolin e ndërmarrjeve sociale si nga akademikët ashtu edhe nga politikëbërësit, me një rritje të inkubatorëve të biznesit social që synojnë sipërmarrësit e rinj për të zhvilluar sipërmarrje më të ndërgjegjshme shoqërore dhe për të kapërcyer boshllëqet institucionale në rajone pas rikuperimit nga COVID19 (Miloseska, 2021). Theksi aktual në peizazhin më të gjerë të politikave evropiane vendos theks të rëndësishëm në ekonominë sociale, transformimin digjital, sipërmarrjen vajzëore dhe sipërmarrjen e të rinjve, por nuk synon të trajtojë mbivendosjen në rritje midis këtyre katër fushave kryesore të politikave – pra, ku rinia digjitale- sipërmarrja sociale ulet.

Ndërmarrësia socio-digjitale ka potencialin të kontribuojë ndjeshëm në rritjen ekonomike, veçanërisht në ekonominë në tranzicion si Kosova. Miratimi i teknologjive digjitale redukton barrierat për hyrjen dhe u mundëson sipërmarrësve të aksesojnë tregjet dhe klientët që më parë ishin të vështirë për t'u arritur ose të paarritshëm (Miloseska, 2021). Mund t'u mundësojë sipërmarrësve të krijojnë tregje të reja dhe të prishin ato ekzistuese, me zgjidhje më të ndërgjegjshme shoqërore dhe në fund të çojë në rritjen e konkurrencës dhe nivele më të larta të inovacionit. Ai mund të krijojë mundësi të reja punësimi, veçanërisht në sektorë që tradicionalisht janë nën shërbim, si: arsimit, kujdesit shëndetësor dhe shërbimet financiare dhe në fund të fundit, reduktimin e papunësisë, varfërisë dhe pabarazisë dhe duke u mundësuar individëve (veçanërisht të rinjve) të marrin pjesë më plotësisht në zhvillimin ekonomik. Sipërmarrja socio-digjitale ka gjithashtu potencial për të ndihmuar Kosovën me anëtarësimin në BE, pasi ndërmarrësia socio-digjitale ndihmon në adresimin e disave prej sfidave kryesore që lidhen me kriteret e anëtarësimit në BE. Disa nga këto kriteret të anëtarësimit (të njohura si Kriteret e Kopenhagës), i referohen një ekonomie tregu funksionale si një kërkesë kyçe për anëtarësimin në BE (Miloseska, 2021). Sipërmarrja rinore, inovacioni digjital dhe zhvillimi i një ekonomie sociale janë të gjitha pjesë e asaj që përbën një ekonomi funksionale tregu dhe me sipërmarrjen socio-digjitale rinore në kryqëzimin e këtyre tri zonave, thekson rëndësinë e sipërmarrjes socio-digjitale të rinjve. Për më tepër, ndërmarrësia socio-digjitale synon të nxisë inovacionin digjital dhe të trajtojë çështjet e mjedisit, energjisë dhe ndryshimeve klimatike – të cilat janë të gjithë komponentët kyç të nevojshëm për anëtarësimin e Kosovës në BE.

3 Qasjet aktuale ndaj ndërmarrësisë socio-digjitale në Kosovë

3.1. Mjedisi i politikave të ndërmarrësisë socio-digjitale të Kosovës

Ky seksion ofron një pasqyrë të politikave aktuale dhe historike në lidhje me ndërmarrësinë socio-digjitale të të rinjve në Kosovë, duke shqyrtuar programet kombëtare të Qeverisë së Kosovës që nga viti 2011 (2011-2014, 2015-2019, 2020-2023). Ai gjithashtu

shqyrton programet më të fundit nga ministrinë kryesore që punojnë në këtë fushë - Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit, Ministria e Inovacionit dhe Ndërmarrësisë, Ministria e Financave, Punës dhe Transferëve dhe Ministria e Ekonomisë. Kjo është përshkruar në Tabelën 1, ku programet e qeverisë dhe ministrive janë përmbledhur shkurtimisht në lidhjen e tyre me sipërmarrjen socio-digjitale të grave të reja.

Tabela 1: Vështrim i përgjithshëm i politikave të sipërmarrjes socio-digjitale

Aktori kryesor	Emri i politikës dhe viti	Kontributet kryesore në Sipërmarrjen Socio-Digjitale Rinor
Qeveria	Programi i Qeverisë së Kosovës 2011-2014	<ul style="list-style-type: none"> • Ky dokument përshkruan katër shtyllat kryesore të Programit 2011-2014: 1) zhvillimi i qëndrueshëm ekonomik; 2) qeverisja e mirë dhe forcimi i shtetit të së drejtës; 3) zhvillimi i kapitalit njerëzor dhe 4) mirëqenia sociale. • Në shtyllën e parë, qeveria angazhohet të " <i>dizajnojë programe trajnimi për punonjësit dhe kategoritë e ndryshme të ndërmarrësve potencialë si fillestarët ashtu edhe sipërmarrësit ekzistues me qëllim të rritjes së performancës së NVM-ve të Kosovës që rezultojnë në rritjen e produktivitetit të punës</i>" dhe " <i>të punojnë në institucione. niveli për ndryshimin e qasjes dhe kulturës ndërmarrëse të ndërmarrësve kosovarë, si dhe promovimin e të mësuarit të ndërmarrësisë si në arsimin formal ashtu edhe në atë joformal në Kosovë</i> " (f.11). • Në shtyllën e tretë, qeveria nuk merr asnjë angazhim për sipërmarrjen e të rinjve ose programet e punësimit, megjithatë, ajo nënvizon se objektivi kryesor i kësaj shtylle është " <i>të rrisë perspektivën për të rinjtë, për më shumë punë, mundësi dhe të drejtë për sipërmarrje</i>". " (f.34).

Aktori kryesor

Emri i politikës
dhe vitiKontributet kryesore në Sipërmarrjen
Socio-Digjitale Rinor

Qeveria

Programi i
Qeverisë së Kosovës
2015-2018

- Pesë shtyllat kryesore të Programit 2015-2018 janë si më poshtë: 1) **Zhvillimi i qëndrueshëm ekonomik, punësimi dhe mirëqenia;** 2) sundimi i ligjit; 3) **agjenda evropiane dhe politika e jashtme;** 4) **arsimi, shkenca, kultura, sporti dhe zhvillimi i të rinjve** dhe 5) Kujdesi shëndetësor modern.
- Në shtyllën e parë, qeveria e identifikon diasporën si një shtytëse kyçe për mbijetesën dhe rritjen ekonomike të Kosovës dhe zotohet të “ *promovojë lehtësimet për diasporën për hapjen dhe fillimin e bizneseve në Kosovë* ” (fq. 13).
 - o Qeveria identifikon rëndësinë strategjike të sektorit të TI-së në Kosovë dhe identifikon shtyllat e postës për zhvillimin e TI-së në Kosovë që përfshijnë përkushtimin për të “ *rritur nivelin e ndërmarrësisë dhe cilësinë e punës në ndërmarrjet e TI-së* ” (f.26).
 - o Në këtë shtyllë, qeveria identifikon edhe sipërmarrjen si një mekanizëm për të reduktuar varësinë nga ndihma sociale, duke u angazhuar të “ *hartojë politika sociale aktive që nxisin sipërmarrjen për të reduktuar varësinë nga skemat sociale, nëpërmjet sipërmarrjes së të rinjve dhe grave* ” (f.32).
- Në shtyllën e tretë, qeveria identifikon nënshkrimin e saj të marrëveshjes kornizë me Bashkimin Evropian që i mundëson Kosovës qasje në programet e BE-së, duke përfshirë programet që kanë të bëjnë me kulturën dhe rininë (Kultura, Rinia në Veprim, Hulumtimi dhe Inovacioni), çështjet ekonomike, Programi për Ndërmarrësi dhe Inovacion) dhe miratimi i ‘politikave të TI’ të BE-së (f.45).
- Në shtyllën e katërt, qeveria angazhohet që përmes Ministrisë së Kulturës, Rinisë dhe Sportit (MKRS) të ofrojë mbështetje financiare për sipërmarrësit e rinj që “përmes së cilës do të mbështesë hapjen e bizneseve të reja nga të rinjtë tanë... ky fond do të rritet çdo vit dhe do të fokusohet në fusha të ndryshme të biznesi ” (f.72).
 - o Kjo shtyllë angazhohet gjithashtu për të “ *rritur mbështetjen financiare për organizatat rinore për aktivitete të ndryshme rinore* ” dhe thellimin e bashkëpunimit me organizatat ndërkombëtare të angazhuara në punën rinore, në të cilat “një fokus i veçantë do të jetë sipërmarrja, arsimi profesional dhe promovimi i vlerave të vërteta sociale. ” (f. 72).

Aktori kryesor	Emri i politikës dhe viti	Kontributet kryesore në Sipërmarrjen Socio-Digjitale Rinor
Ministria <i>Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sporteve</i>	Strategjia e Kosovës për Rini 2019-2023	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ky dokument përshkruan tre objektiva strategjike kryesorë: 1) ‘Mobilizimi i të rinjve për pjesëmarrje, përfaqësim dhe qytetari aktive’; 2) ‘Sigurimi i aftësive dhe përgatitja e të rinjve për tregun e punës’ dhe 3) ‘Një mjedis i shëndetshëm dhe i sigurt për të rinjtë’ ▪ Objektivi strategjik 2 ndahet në dy komponentë – arsimi joformal dhe krijimi i mundësive për punësim . ▪ Për arsimin joformal, MKRS-ja identifikon nevojën për zhvillimin e aktiviteteve të edukimit për ndërmarrësi , pasi që aktualisht, edukimi për ndërmarrësi në Kosovë konsiderohet të jetë ‘i papërshtatshëm’ – duke përshkruar metoda të ndryshme të ofrimit të këtyre aktiviteteve (si punëtori, trajnime, konferenca, etj.) ▪ Për krijimin e mundësive, MKRS-ja angazhohet të zhvillojë udhëzime për programet e ndërmarrësisë për të rinjtë në përputhje me praktikat më të mira kombëtare dhe evropiane, duke krijuar një parti koordinuese ndërsektoriale për zbatimin e projekteve të sipërmarrjes rinore dhe ofrimin e granteve dhe iniciativave kreative për bizneset e reja të udhëhequra nga të rinjtë.
Ministria <i>Ministria e Financave, Punës dhe Transfereve</i>	Programi i Reformës Ekonomike të Kosovës 2019-2023	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ky dokument përshkruan njëzet masa prioritare për reformën ekonomike, duke përfshirë: Masa 12) Përmirësimi i mjedisit të sipërmarrjes dhe inovacionit , Masa 13) Zgjerimi i infrastrukturës dhe shërbimeve të rrjetit përkatës të TIK për zhvillimin socio-ekonomik dhe Masa 19) Rritja e aksesit të të rinjve dhe grave në tregun e punës nëpërmjet ofrimit të shërbimeve cilësore të punësimit, masave aktive të punësimit dhe sipërmarrjes. ▪ Masa 19 angazhohet për “ <i>zbatimin e masave aktive të tregut të punës me fokus të rinjtë dhe gratë dhe zhvillimin dhe zbatimin e programit të vetëpunësimit dhe sipërmarrjes</i> ” dhe “ <i>mbështetjen e nismave të punës vullnetare, duke kontribuar në punësimin e të rinjve</i> ” (f.95). ▪ Secila nga këto tri masa identifikon në mënyrë specifike një qasje të synuar për të arritur grupet vulnerabël, si gratë dhe të rinjtë , duke përfshirë në masën 12, sigurimin e fondeve dhe projekteve specifike drejtuar grave dhe të rinjve.

Aktori kryesor	Emri i politikës dhe viti	Kontributet kryesore në Sipërmarrjen Socio-Digjitale Rinor
Ministria <i>Ministria e Industrisë, Ndërmarrësisë dhe Tregtisë</i>	Strategjia Kombëtare për Inovacionin dhe Sipërmarrjen (2019-2023)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ky dokument përshkruan katër shtylla strategjike, në të cilat Shtylla B i referohet 'Rritjes së potencialit për inovacion në ndërmarrjet kosovare' dhe Shtylla C i referohet ' Mbështetjes së inovacionit dhe ndërmarrësisë në mesin e të rinjve dhe grave në biznese ' ▪ Shtylla B angazhohet të " zbatojë një skemë programatike dhe institucionale të mbështetjes së inovacionit dhe sipërmarrjes në një mënyrë efikase " (fq38) përmes " skemave të përgjithshme të mbështetjes programatike të inovacionit (p.sh. fondet, subvencionet etj.) " (f.38) dhe duke " forcuar dhe përmirësuar inovacionin përzash ndërmjetës " (f.38) ▪ Shtylla C identifikon se si " aktualisht as skemat e formimit profesional dhe as kurrikulat e arsimit të lartë nuk korrespondojnë me nevojat e ekonomisë... studentët dhe të diplomuarit nuk janë plotësisht në gjendje të zbatojnë njohuritë e tyre në ekonomi, mungojnë elementë të rëndësishëm në lidhje me inovacionin dhe sipërmarrjen " . (fq39) ▪ Shtylla C angazhohet për tre objektiva operacionale, që janë, modifikimi i kurrikulave për të përfshirë " aftësitë digjitale dhe sipërmarrëse , kompetencat e medias, aftësitë e buta si dhe metodat novatore të mësimdhënies" (f.40, për të " përafruar kurrikulën e arsimit profesional dhe të lartë me sipërmarrjen dhe ekonominë kërkesat " (f.40) dhe për " integrimin më të mirë të grave në biznes nëpërmjet programeve të veçanta mbështetëse " .
Ministria <i>Ministria e Ekonomisë</i>	Strategjia e TI-së e Kosovës 2019-2023	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ky dokument përshkruan nëntë shtylla strategjike, në të cilat Shtylla Strategjike 7 diskuton rolin dhe zhvillimin e sipërmarrjes. ▪ Ai identifikon TI-në si potencial për të luajtur një rol vendimtar në rritjen e kapacitetit për inovacion të ekonomisë së Kosovës. Përveç kësaj, sektori i TI-së mund të shërbejë gjithashtu si një katalizator për sipërmarrjen dhe krijimin e një skene të gjallë fillestare. ▪ Ai diskuton kuadrin institucional për "sistemin e inovacionit si dhe ekosistemin e tij sipërmarrës ende në një fazë shumë të hershme " dhe thekson pengesën më të madhe si mungesën e aksesit në financa. ▪ Detyrat kryesore për Shtyllën Strategjike 7 përqendrohen në rritjen e aksesit në financim nëpërmjet një ' fondi fillestar të teknologjisë së lartë ' , organizimin e shërbimeve të këshillimit dhe këshillimit për sipërmarrësit e TI-së dhe rritjen e edukimit mbi sipërmarrjen e TI-së për studentët e shkollave dhe universiteteve, duke përfshirë krijimin e universitetit. Projektet e sipërmarrjes së TI-së .

Kjo pasqyrë na tregon se vetëm që nga programi i reformës 2019, sipërmarrja rinore në vetvete është identifikuar si një element i rëndësishëm për rritjen ekonomike dhe është theksuar si prioritet i politikës, ndërsa para vitit 2019 është konsideruar shkurtimisht si një komponent i vogël i punës në politikat e tregut, me shumë pak iniciativa që synojnë në mënyrë specifike këtë fushë. Megjithatë, ka një theks të madh në ndërmarrësinë digjitale (përshkruar ndryshe si ndërmarrësi TIK) në Kosovë, duke theksuar se si transformimi digjital ka qenë një prioritet i politikave në Kosovë që nga programi i reformës 2015-2018 – kjo mbështetet nga numri i iniciativave dhe inkubatorëve të OJQ-ve që u hapën ose u rritën rreth kësaj periudhe kohore. Ndërsa sipërmarrja rinore, sipërmarrja digjitale dhe sipërmarrja sociale (dhe kështu, sipërmarrja socio-digjitale e të rinjve në një farë mase) janë të gjithë komponentët kryesorë të programeve 2020-2023, Seksioni 4 do të diskutojë më tej se çfarë do të thotë kjo në praktikë – nëse këto politika janë aktualizuar .

3.2. Ekosistemi i ndërmarrësisë socio-digjitale të Kosovës: aktorët kryesorë

‘Ekosistemi sipërmarrës’ i referohet një grupi aktorësh dhe faktorësh të ndërvarur, të koordinuar në mënyrë të tillë që mundësojnë sipërmarrje produktive, ku kushtet sistematike janë zemra e ekosistemit: rrjetet e sipërmarrësve, lidershipi, financat, talentet, njohuritë dhe shërbimet mbështetëse (Stam, 2015). Kur diskutohet për ‘ekosistemin ndërmarrës’, ky raport fokusohet në mënyrë specifike në shërbimet mbështetëse në dispozicion të ndërmarrësve të rinj në Kosovë, siç janë institucionet dhe organizatat që ofrojnë mundësi formale. Ekosistemi i ndërmarrësisë socio-digjitale të Kosovës mund të ndahet në dy fusha kryesore: inkubatorët e biznesit dhe programet e organizatave joqeveritare të financuara nga donatorët. Tabela 2 dhe 3 përvijojnë aktorët kryesorë në ekosistemin e ndërmarrësisë socio-digjitale, me Tabelën 2 që përshkruan inkubatorët e shquar të biznesit në Kosovë, ndërsa Tabela 3 përshkruan programet dhe projektet e organizatave joqeveritare të financuara nga donatorët kryesorë ¹.

1 Kjo nuk është një listë shteruese, këto janë organizatat kryesore që veprojnë në kohën e projektit kërkimor.

Tabela 2: Inkubatorët e biznesit rinor në Kosovë

Emri	Vendndodhja	Përshkrim
Qendra Inovative në Gjakovë	Gjakova	Qendra Inovative 'Gjakova' është një inkubator biznesi me mision promovimin dhe mbështetjen e ndërmarrësve të rinj në ndërtimin dhe zhvillimin e kompanive të reja. Ajo ofron mbështetje të vazhdueshme për inkubacion, dhe projekte afatshkurtra si ide për sukses dhe Trajnim për Sipërmarrjen e Grave (TWE).
Qendra e Inovacionit në Kosovë (ICK)	Prishtinë	Innovation Centre Kosova është një inkubator biznesi që është themeluar për të mbështetur ndërmarrësinë, inovacionin dhe zhvillimin e biznesit me bazë komerciale, me fokus në teknologjinë e informacionit dhe komunikimit. Ajo ofron mbështetje të vazhdueshme për inkubacion, si dhe mundësi trajnimi afatshkurtër , punëtori, ngjarje dhe konkurse për sipërmarrësit e rinj, siç është BOOST x Kosova.
Makers Space Prizren	Prizreni	Makers Space Prizren është një inkubator biznesi që synon të zhvillojë dhe promovojë një ekosistem digjital në zonën e Prizrenit përmes ndërlidhjes së shkencës, arsimit dhe sektorit të biznesit. Ajo ofron mbështetje të vazhdueshme të inkubacionit përmes programit 'Idea-to-Scale', ndërkohë që ofrojnë gjithashtu projekte dhe ngjarje afatshkurtra, siç është 'CodeQueen'.
Sipërmarrje Up	Prishtinë	Venture Up është një inkubator biznesi me qendër jashtë Universitetit të Prishtinës, duke shërbyer si urë lidhëse ndërmjet arsimit dhe tregut të punës. Ajo ofron mbështetje të vazhdueshme për inkubacionin dhe gjithashtu drejton programe specifike afatshkurtra të inkubacionit për startup-et e gjelbra (Programi 'Green Hub') dhe ato me ndikim social (Programi i Ndikimit Social).

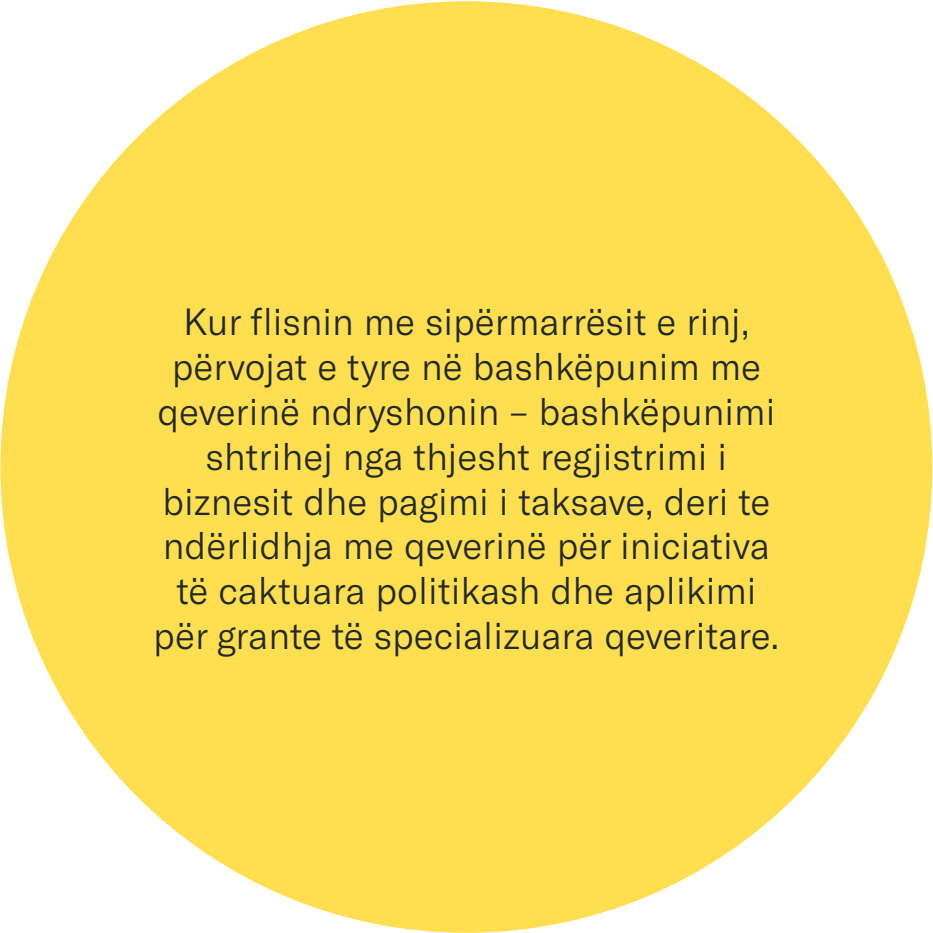
Tabela 3: Programet e OJQ-ve të financuara nga donatorët

Emri	Vendndodhja	Përshkrim
Fondacioni Ballkanik i Gjelbër (BGF)	Prishtinë	BGF është një OJQ rajonale që promovon progres gjithëpërfshirës dhe të barabartë në Ballkanin Perëndimor në fushën e zhvillimit të qëndrueshëm. Ajo drejton programe të ndryshme afatshkurtra dhe afatmesme për novatorët e rinj aspirantë socialë, si Inkubatori Rajonal për Sipërmarrësit Socialë (RISE) dhe Idetë e Gjelbërta të Ballkanit, duke ofruar trajnime për aftësi, mentorim dhe grante fillestare për bizneset me ndikim social të udhëhequr nga të rinjtë.
Qendra për Mbështetje të Biznesit në Kosovë (BSC)	Prishtinë	BSC Kosova është një OJQ që mbështet sipërmarrësit ekzistues dhe potencialë ndërmjet moshës 18 dhe 35 vjeç në themelimin dhe forcimin e ndërmarrjeve mikro, të vogla dhe të mesme në Kosovë. Ajo ofron programe për trajnimin e trajnerit, trajnime për sipërmarrjen profesionale dhe biznesin, administrimin e konsulencës teknike dhe menaxheriale dhe vënien në dispozicion të ndihmës financiare fillestare në formën e mikrokredive preferenciale.
Qendra për Sipërmarrje dhe	Prishtina	CEED is an international NGO that develops and connects entrepreneurs who want to grow as leaders, build their companies and give back to their community. In Kosovo, they operate a program (funded by USAID and Global Communities) called 'Up To Youth', that offers young people (aged 15-24) the chance to participate in trainings relating to leadership skills development, developing advocacy and awareness campaigns, and launching social ventures.
Zhvillimi Ekzekutiv (CEED)	Prishtinë	CEED është një OJQ ndërkombëtare që zhvillon dhe lidh sipërmarrësit që duan të rriten si liderë, të ndërtojnë kompanitë e tyre dhe t'i japin mbrapa komunitetit të tyre. Në Kosovë, ata operojnë një program (financuar nga USAID-i dhe Komunitetet Globale) të quajtur 'Up To Youth', që u ofron të rinjve (të moshës 15-24 vjeç) mundësinë për të marrë pjesë në trajnime që kanë të bëjnë me zhvillimin e aftësive udhëheqëse, zhvillimin e fushatave avokuese dhe ndërgjegjësuese. dhe nisjen e sipërmarrjeve sociale.
Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ)	Prishtinë	GIZ është një agjenci gjermane për zhvillim që financon shumë iniciativa të ndërmarrësisë rinore dhe punësimit në Kosovë, siç është Akademia e Ndërmarrësisë së Gjelbër – e cila ishte pjesë e projektit 'Rinia, Punësimi dhe Aftësitë në Kosovë'. Akademia e Ndërmarrësisë së Gjelbër u ofroi të rinjve në veri të Kosovës njohuri dhe aftësi për të zhvilluar idetë e tyre për start-up të gjelbër, të cilat u prezantuan dhe finalistët u përfshinë për 'Çmimin e Qëndrueshëm të Startup-it në Kosovë'.

Emri	Vendndodhja	Përshkrim
Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH)	Prishtinë	BERZH-i është një bankë investuese zhvillimore shumëpalëshe e cila investon dhe zhvillon projekte në Kosovë që rrethojnë sipërmarrjen rinore, duke përfshirë programin 'Rinia në Biznes', një linjë kredie e dedikuar për sipërmarrësit e rinj nën moshën 35 vjeç. Ai dha një kredi prej 4.5 milionë euro në 2022-ën Bankës për Biznes në Kosovë, e cila do t'i huazojë fondet kompanive vendore që janë në pronësi ose menaxhim të ndërmarrësve të rinj dhe që ka të ngjarë të jenë kompani të fazës së hershme ose mikro dhe biznese të gjeneratës së dytë .
Sustainability Leadership Kosova	Prishtinë	Sustainability Leadership Kosova është një OJQ që synon të katalizojë adoptimin e praktikave të zhvillimit të qëndrueshëm për një ekonomi qarkore të drejtë, biodiversitet dhe klimë pozitive. Ajo ofron programe të ndryshme afatshkurtra që u ofrojnë të rinjve mundësi trajnimi dhe mentorimi rreth sipërmarrjes së gjelbër dhe sociale, duke përfshirë programin 'SEKA 1.0' – i cili është një hyrje në kampin e nisjes së ndërmarrjeve sociale për të rinjtë që nuk janë të njohur me sipërmarrjen sociale.
Laboratori i Inovacionit të UNICEF-it	Prishtinë	Laboratori i Inovacionit të UNICEF-it katalizon ndryshime pozitive sociale duke shfrytëzuar potencialin krijues të të rinjve të Kosovës, duke i fuqizuar ata që të bëhen qytetarë të përgjegjshëm dhe avokatë të komunitetit. Ai drejton një seri punëtorish dhe trajnimesh afatshkurtra të UPSHIFT-it në partneritet me inkubatorët dhe OJQ-të në Kosovë që ofrojnë trajnime për ndërmarrjet sociale dhe me ndikim për të rinjtë, duke përfshirë mundësitë e mentorimit dhe mbështetjen financiare për fillimin e sipërmarrjeve.

Tabela 2 dhe Tabela 3 theksojnë se sa të centralizuara janë shumë iniciativa dhe programe inkubatore në Prishtinë, me shumë pak aktivitete dhe projekte që zhvillohen jashtë kryeqytetit – gjë që ka implikime të rëndësishme se kush mund të ketë qasje në këtë mbështetje të formalizuar për fillimin e biznesit të tyre. Kjo diskutohet më tej në Seksionin 4, ku qasja me qendër Prishtinën ndaj ndërmarrësisë është kritikuar si nga aktorët mbështetës ashtu edhe nga sipërmarrësit. Përveç kësaj, Tabela 3 thekson praninë dërrmuese të programeve të donatorëve dhe inicia-

tivave të financuara nga donatorët në OJQ-të dhe inkubatorët në Kosovë, me shumicën e projekteve dhe iniciativave që kanë të bëjnë me ndërmarrësinë rinore aktualisht të financuara nga programet e donatorëve ndërkombëtarë, në krahasim me iniciativat e qeverisë. Kjo diskutohet më tej në Seksionin 4, ku roli i donatorëve në ekosistemin e sipërmarrjes diskutohet nga pjesëmarrësit në lidhje me prioritetet e tyre dhe vlerën që ata sjellin në zhvillimin e ekosistemeve lokale të sipërmarrjes.

Kur flisnin me sipërmarrësit e rinj,
përvojat e tyre në bashkëpunim me
qeverinë ndryshonin – bashkëpunimi
shtrihej nga thjesht regjistrimi i
biznesit dhe pagimi i taksave, deri te
ndërlidhja me qeverinë për iniciativa
të caktuara politikash dhe aplikimi
për grante të specializuara qeveritare.

Ekosistemi i sipërmarrjes digjitale sociale – Institucionet dhe aktorët

4.1. Vështrim i përgjithshëm

Sipas rishikimit të politikave kombëtare të Kosovës që nga viti 2011, ndërmarrësia e të rinjve dhe më konkretisht, interesimi për sipërmarrjen e TIK-ut u bë interes politik në vitin 2015, ndërsa ndërmarrësia socio-digjitale e të rinjve dhe ndërmarrësia e grave u bënë interes politik vetëm në vitin 2019. Ky nënseksion fokusohet në mënyrë specifike në besimin që pjesëmarrësit kishin në institucionet formale të Kosovës, përkatësisht qeverinë (kombëtare dhe lokale) për të vepruar në favor të ndërmarrësve të rinj. Kur flisnin me sipërmarrësit e rinj, përvojat e tyre në bashkëpunim me qeverinë ndryshonin – bashkëpunimi shtrihej nga thjesht regjistrimi i biznesit dhe pagimi i taksave, deri te ndërlidhja me qeverinë për iniciativat e caktuara politikash dhe aplikimi për grante të specializuara qeveritare. Aktorët mbështetës që përfaqësojnë qeverinë dhe agjencitë mbështetëse gjithashtu theksuan mendimet dhe përvojat e ndryshme

të qeverisë – edhe ata që punojnë brenda qeverisë shprehën zhgënjime për aftësitë e komunave lokale.

4.2. Procesi i formalizimit të një biznesi

Një nga sfidat më të mëdha të diskutuara gjatë intervistave ishte procesi i formalizimit të një biznesi, në lidhje me regjistrimin ligjor të biznesit dhe kryerjen e detyrave administrative. Aktualisht, nuk ka kornizë ligjore për 'ndërmarrje sociale' në Kosovë, prandaj, ata që kërkojnë të krijojnë një sipërmarrje sociale ose regjistrohen si OJQ, ose biznes fitimprurës – që ka qenë një çështje e vazhdueshme për disa kohë (Loku et al . 2018) . Një sipërmarrëse e re, kur diskutoi procesin e zyrtarizimit të biznesit të saj, theksoi se si: *"Më kujtohet se kisha një kohë kur me të vërtetë mendoja se isha si wow, nëse dikush nuk kishte një person që thjesht do*

të shkonte dhe do t'i thoshte - bëje këtë, tani, bëje atë dhe bëje atë... do të mbaronin brenda një muaji, sepse është thjesht kaos, kaos i pastër... duhet të njohësh njerëzit që ta kryesh punën” (Pjesëmarrësi 11) .

Kjo thekson rëndësinë e kapitalit social të të rinjtë për të pasur sukses në biznes në Kosovë, veçanërisht kur merret me komponentët administrative të formalizimit të biznesit të saj – që njohja e ‘personit të duhur’ në komunën lokale mund të jetë e dobishme për sukses. Lajqi et al (2019) e theksuan këtë, duke sugjeruar se rrjetet joformale që mund të ‘tregojnë’ janë më të favorshme për përvojën e sipërmarrjes për të rinjtë sesa investimi në arsimim shtesë, duke demonstruar se si ndonjëherë mund të jetë një rast i ‘kush e njeh’ në vend të ‘çfarë dini’ në ditët e para të drejtimit të një biznesi. Kjo paaftësi institucionale në formalizimin e regjistrimit të një biznesi u përsërit nga një aktor mbështetës që përfaqëson qeverinë, i cili sugjeroi se “*Mungesa e kompetencës është me të vërtetë ajo që i pengon njerëzit të kontaktojnë me qeverinë*” (Pjesëmarrësi 2).

Megjithatë, vitet e fundit, procesi i formalizimit të një biznesi është bërë më i digjitalizuar dhe më i lehtë, me një sipërmarrës të ri që thotë se si “*Ka ndryshuar shumë në këto dy vitet e fundit që nga regjistrimi i organizatës në 2018. Më duhej ende të dërgoj personalisht disa nga dokumentet... tani procesi është mjaft i lehtë*” (Pjesëmarrësi 12). Kjo u theksua nga një aktor mbështetës që përfaqëson qeverinë, i cili diskutoi se si “*Le të themi, për shembull, kur hapni një biznes këtu në Kosovë, ju mund ta bëni pjesën më të madhe të procesit në mënyrë digjitale, kështu që ju e dini, ju plotësoni disa formularë dhe dorëzoni disa dokumente online... gjithashtu, depozitimi i taksave është, do të*

thosha, 99% i digjitalizuar në ditët e sotme, bizneset nuk kanë pse të shkojnë në asnjë zyrë qeveritare... gjithçka mund të bëhet online” (Pjesëmarrësi 1) . Megjithatë, ka ende një komponent në proces - mungesa e njohjes së nënshkrimeve elektronike, i theksuar nga një aktor mbështetës nga qeveria se “*Ju duhet të dorëzoni kopjet e nënshkrara në letër dhe kjo është për shkak se ne ende nuk e bëjmë “ Të zbatohet ky nënshkrim elektronik i identifikimit elektronik... do të duhet pak kohë ” (Pjesëmarrësi 1).* Ndërsa këto diskutime theksojnë përparimin që po bëhet në lidhje me zvogëlimin e barrës administrative, ato theksojnë se si ka ende sfida të rëndësishme – dhe ka ende një ndjenjë të nevojës për të njohur njerëzit e duhur për të kryer punën.

4.3. Aftësitë institucionale

Kishte pak besim si nga aktorët mbështetës ashtu edhe nga sipërmarrësit e rinj për vullnetin e qeverisë për të aktualizuar shumë nga iniciativat e propozuara në dokumentet e politikave, me një aktor mbështetës që përfaqëson një inkubator biznesi duke komentuar se “*ka një tendencë që dokumente të tilla të shfaqen dhe atëherë thjesht mblidhni pluhurin diku dhe nuk arrini askund*” (Pjesëmarrësi 4). Kjo u tha kur diskutohej konkretisht propozimi i Programit të Reformës Ekonomike 2018-2020 për investime në inkubatorët rajonalë të biznesit dhe se si qeveria ishte zotuar për krijimin dhe investimin për një seri inkubatorësh biznesi jashtë Prishtinës që nuk u realizuan kurrë. Kjo u diskutua më tej me një aktor mbështetës që përfaqëson qeverinë, i cili deklaroi se si “*Në letër, ne supozohet ta kemi këtë, ka një dokument-koncept... ne*

duhet të kemi mekanizmat, por ata nuk janë efektivë” (Pjesëmarrësi 2). Kur diskutoi më tej për aftësitë e qeverisë për të aktualizuar iniciativat për të mbështetur sipërmarrësit e rinj në Kosovë, një aktor mbështetës që përfaqëson qeverinë theksoi se “ Gjëja është se qeveria ndoshta nuk është aq e gatshme sa duam që të jetë për të ndihmuar ndërmarrësit... konfigurimi nuk është shumë i dobishëm. ” (Pjesëmarrësi 2). Kësaj mungese gatishmërie për sipërmarrjen iu bë jehonë nga një aktor tjetër mbështetës që përfaqëson qeverinë, i cili, kur diskutoi mjedisin aktual të politikave për sipërmarrësit e rinj, tha se “Nuk mjafton, kaq shumë gjëra të tjera duhet të bëhen “ (Pjesëmarrësi 1), ndërsa një aktor tjetër mbështetës që përfaqëson një inkubator biznesi theksoi se si sipërmarrja e të rinjve ishte “ Për fat të keq gjithmonë një prioritet vetëm në letër ” (Pjesëmarrësi 5).

Duke diskutuar se si kjo paaftësi institucionale ndikoi në iniciativat e sektorit privat që synojnë të mbështesin sipërmarrësit e rinj, një aktor mbështetës që përfaqëson një inkubator biznesi u shpreh se “ Nuk po shohim shumë rezultate, por është një proces, por mund të prisni që nga qeveria... ju e dini se ata janë burokratë dhe po ecin shumë ngadalë ” (Pjesëmarrësi 6). Kjo nënvizon se si paaftësia institucionale pengon të gjithë ekosistemin ndërmarrës në Kosovë – ndryshimi i politikave dhe mbështetja financiare është e ngadaltë, gjë që kufizon sasinë dhe shtrirjen e mbështetjes që inkubatorët mund t’u ofrojnë të rinjve – duke penguar aftësinë e tyre për të zhvilluar bizneset e tyre.

4.4. Një Ekosistem i ndërmarrjeve socio-digjitale në qendër të Prishtinës

Seksioni 3 përvijoi komponentët kyç të ekosistemit të ndërmarrjeve socio-digjitale në Kosovë, i cili theksoi se si vetëm tri qytete në Kosovë kanë inkubatorë aktivë të biznesit, në të cilët dy janë të vendosur në Prishtinë (ICK dhe Venture Up), njëri është i bazuar në Parkun e Inovacionit dhe Trajnimit (ITP) në Prizren (Makers Space) dhe një është me seli në Gjakovë (Gjakova Innovation Centre). Sipërmarrësit e rinj jashtë qyteteve të mëdha luftojnë për të pasur mbështetjen fillestare, gjë që i pengon ata të tentojnë të fillojnë bizneset e tyre – banimi jashtë Prishtinës ngre një pengesë të rëndësishme për të rinjtë që aspirojnë të jenë ndërmarrës, gjë që njihet nga qeveria, por aktualisht nuk po adresohet në mënyrë proaktive. Kur diskutohej për këtë ekosistem me qendër Prishtinën, një aktor mbështetës që përfaqëson Qeverinë deklaroi se “ *Atëherë dilni jashtë Prishtinës dhe gjërat janë edhe më keq. Ku i merrni këto shërbime? Në letër, ne supozohet ta kemi këtë, ka një dokument-koncept... ne duhet të kemi mekanizmat, por ata nuk janë efektivë ”* (Pjesëmarrësi 2).

Kjo u theksua veçanërisht si një çështje për të rinjtë në veri të Kosovës, me një aktor mbështetës nga një inkubator që theksoi “*Sesa më të marginalizuar të jenë, ju e dini, ata që jetojnë midis Beogradit dhe Prishtinës, veçanërisht në komnatat veriore, nuk ka çfarëdo mundësisht për ta ”* (Pjesëmarrësi 5). Ka pasur të kufizuara, nëse ka, iniciativa rreth sipërmarrjes rinore në përgjithësi që synonin rininë serbe në veri të Kosovës, në të cilat një aktor mbështetës nga një inkubator diskutoi

se si “ Nga komuniteti serb, për shembull, ata studiojnë me serbët kurrikula dhe kjo është e pranuar në mënyrë të përkryer për shkak të Planit të Ahtisaarit... por me sipërmarrjen, nuk ka interes nga organizatat, dhe veçanërisht nga qeveritë, ato nuk bëjnë gjëra të tilla që ju e dini, ata thjesht mendojnë se këto janë kurrikulat ose modulet , tani le të shkojmë ” (Pjesëmarrësi 5). Mungesa e mbështetjes për të rinjtë serbë në Kosovë për të ndjekur ndërmarrësinë, për shkak të mungesës së programeve mbështetëse të ofruara nga sektori publik ose privat, nxjerr në pah një çështje të rëndësishme politike në lidhje me integrimin e të rinjve serbë në tregun e punës në Kosovë.

4.5. Përhapja e programeve të donatorëve

Shumica e projekteve dhe aktiviteteve trajnuese që lidhen me sipërmarrjen rinore financohen tërësisht ose pjesërisht nga programet e donatorëve ndërkombëtarë, si USAID-i, UNDP-ja ose BE-ja – ka shumë kufizime në investimet vendase në iniciativat e trajnimit për sipërmarrjen rinore. Kjo për shkak të mungesës së angazhimit financiar nga qeveria për të investuar në nismat e sipërmarrjes rinore. Prevalenca e programeve të donatorëve ndërkombëtarë në ekosistemin e ndërmarrësisë rinore në Kosovë paraqet shqetësim për qëndrueshmërinë e ardhshme të ekosistemit më të gjerë fillestar në Kosovë, veçanërisht për të rinjtë ndërmarrës digjitalë-socialë, në të cilin ka mbështetje të kufizuar. Një aktor mbështetës që përfaqëson një inkubator biznesi diskutoi mbi rëndësinë e donatorëve në ekosistem, duke thënë se si “ Dua të them, ata kanë prioritetet, agjendat e tyre specifike dhe

ndjekin agjendën dhe objektivat e tyre... nuk po kontribuon në të vërtetë për të pasur një startup të fortë ekosistemi... mund të bëhet më shumë nëse do të kishte një koordinim më të mirë midis donatorëve dhe qeverisë në përcaktimin e vizionit dhe misionit ” (Pjesëmarrësi 3). Prioritetet e programeve të donatorëve ndërkombëtarë ndryshojnë në baza vjetore dhe varen nga drejtimi strategjik i programit në atë periudhë kohore – kështu që ndërkohë që sipërmarrja socio-digjitale mund të jetë një fushë me interes në vitin e parë, prioritetet mund të ndryshojnë dhe të reduktojnë fondet në vitin e dytë – duke rrezikuar qëndrueshmërinë e programit dhe aftësinë për të zhvilluar një ekosistem kujdestar për një periudhë afatgjatë. Për më tepër, një aktor mbështetës që përfaqëson një projekt sipërmarrjeje të financuar nga donatorët sugjeroi se “ Unë mendoj se problemi më i madh është se shumë organizata dhe donatorë vijnë me një perspektivë perëndimore, sepse përpjekja për të gjetur se çfarë kanë nevojë realisht bizneset është diçka që ne. gjithmonë mungon këtu ” (Pjesëmarrësi 6). Jo vetëm që rëndësia e programeve të financuara nga donatorët në ekosistem është potencialisht e paqëndrueshme, por gjithashtu dështon të adresojë nevojat dhe çështjet lokale – në vend të zbatimit të qëllimeve strategjike që mund të mos jenë të kërkuara ose me interes në Kosovë.

Kjo ndikon te sipërmarrësit socialë-digjitalë të fazës së hershme që kërkojnë financim nga donatorët (pasi kjo është një nga rrugët kryesore për financimin për një start-up), ku një sipërmarrës deklaroi se si “ Jemi plotësisht të varur nga financimi dhe kjo është pengesa më e madhe, sepse në varësi të momentit dhe asaj që po ndodh, disa financime projektesh mund të ndihmojnë, së fundmi me ndryshimin e klimës që është

një temë, është mirë, por ndonjëherë nuk përputhet” (Pjesëmarrësi 11). Për më tepër, shumë nga sipërmarrësit e rinj digjitalë-socialë mund të mos jenë të vetëdijshëm për ‘temat në trend’ ose nuk kanë njohuri për t’i lidhur ato me praktikën e tyre të biznesit, pasi një sipërmarrës theksoi se si “ Kam parë që ka iniciativa të reja, për shembull , me ekonominë e gjelbër dhe ekonominë qarkore kohët e fundit, të cilat janë tema vërtet të nxehta për momentin - por jo shumë të rinj janë të informuar për të ose çfarë nënkuptojnë në të vërtetë ” (Pjesëmarrësi 10). Terminologjitë dhe ‘fjalët’ e përdorura në këto grante dhe programe mund t’i pengojnë të rinjtë që punojnë në këto zona në mënyrë joformale, për shkak të mungesës së vetëdijes se si ta lidhin projektin e tyre me strategjitë e programeve të donatorëve.

4.6. Qasja në financim

Një nga sfidat kryesore për sipërmarrësit digjitalë-socialë në Kosovë është qasja në financim, me pak iniciativa që ofrojnë kushte të favorshme për kredi fillestare ose grante. Përderisa inkubatorët, OJQ-të dhe agjencitë donatore shpesh ofrojnë grante fillestare dhe japin kontribute monetare për start-up-et inovative, këto shpesh vijnë me terma dhe kushte. Një aktor mbështetës nga një inkubator biznesi thekson se si në disa programe, “ *Ata ofrojnë publikisht rreth 10,000 € për fillim dhe njerëzit mendojnë se do të marrin rreth 10,000 € për idenë e tyre dhe i bashkohen programit... dhe më pas marrin vetëm si 1,500 € ose 2,000 € sepse pjesa tjetër e grantit faturohet nga organizata si këshillim, tarifë administrimi dhe ekspertizë nga ekspertët dhe të gjitha llojet e gjërave... Dua të them, mund të jetë*

*fakultative, por përpikuni të imagjinoni që t’i ndodhë një 18- ose 19-vjeçarjeje... ” (Pjesëmarrësi 5). Kjo nënvizon se sa burokratike mund të jetë ndonjëherë aksesimi i programeve mbështetëse, veçanërisht për të rinjtë pa përvojë dhe njohuri për të lundruar në këto sisteme. Një sipërmarrës i ri shprehu zhgënjimin me “ *Që ne të kemi çfarëdolloj mbështetjeje, kushton shumë para dhe ne jemi në fazën e hershme të zhvillimit tonë tani dhe nuk e kemi atë... nuk mund të kishim asnjë mbështetje derisa tani ” (Pjesëmarrësi 15). Të rinjtë zakonisht kanë më pak kapital ekonomik dhe social dhe bizneset zakonisht nuk fillojnë të bëjnë fitime deri në vite – kështu që të kërkojnë shuma të konsiderueshme parash nga ndërmarrësit e rinj për mbështetje të biznesit është një pengesë e madhe për çdo të ri në Kosovë që dëshiron të nisë një biznes.**

Shumë të rinj shprehin zhgënjimin për mungesën e mbështetjes pas fazës së inkubacionit, me një mungesë të konsiderueshme të programeve të përshpejtimit në Kosovë. Një sipërmarrës i ri tha se si “ *Ne kemi nevojë për ekosistemin e startup-eve. I kemi idetë. Ne kemi sipërmarrësit. Ne kemi disa kampe dhe punëtorë. Ne kemi nevojë për përshpejtues dhe na duhen QV për të përfunduar ciklin e sipërmarrjes së re ” (Pjesëmarrësi 18). Të rinjtë luftojnë për të zgjeruar bizneset e tyre socio-digjitalë në Kosovë për shkak të mungesës së mbështetjes dhe mundësive të financimit në fazat e hershme. Shumica e programeve të financuara nga donatorët dhe nismave të inkubatorëve u përqendruan në fazën e fillimit të inkubacionit të ideve – kështu që të rinjtë shpesh lihen në errësirë kur ecin më tej në udhëtimin e tyre, pa vend ku të drejtohen për mbështetje ose financim. Një sipërmarrës tjetër i ri diskutoi çështjet*

e mbështetjes së kufizuar për shkallëzimin dhe reflektoi mbi atë që do të thoshte për normat e suksesit të biznesit - “*Shumica e sipërmarrjeve që kishin fituar, kur edhe unë po merrja pjesë në këto gjëra, unë e di se shumë nuk janë nuk jeni më aktiv... ju arrini në fazën - “tani çfarë ndodh”, është një lloj pengese më e madhe sepse nuk dini ku të shkoni më pas... Është e vështirë të vendosni vetë se cili është hapi tjetër.* (Pjesëmarrësi 10). Shumë sipërmarrës të rinj nuk e kanë sistemin e mbështetjes që i rrethon, as nuk mund të përballojnë shpesh aksesin në disa prej sistemeve mbështetëse, në mënyrë që ta çojnë biznesin e tyre në nivelin tjetër – gjë që shpesh rezulton në braktisje totale të biznesit për shkak të mungesës së mundësisë.

4.7. Konkluzioni

Ky seksion analizoi sfidat më të gjera të ekosistemit të ndërmarrësisë socio-digjitale në Kosovë, duke theksuar paaftësinë institucionale në qeveri, një ekosistemin me qendër në Prishtinë dhe çështje të rëndësishme të burokracisë dhe qasjes në financa. Ndërkohë që procesi i formalizimit të një biznesi aktualisht është duke u reformuar për t'u bërë plotësisht i digjitalizuar, historikisht, ai ka qenë një barër për të rinjtë që lundrojnë në të – të cilëve u është dashur të mbështeten në rrjetet e tyre personale për të lundruar në procesin kompleks dhe burokratik. Megjithëse qeveria ka propozuar shumë iniciativa për të mbështetur sipërmarrësit e rinj, si p.sh. hapja e më shumë inkubatorëve rajonalë në Programin e Reformës 2018-2020, ka pak besim te qeveria për të zbatuar shumë prej këtyre nismave – me këtë mungesë besimi që vjen si nga aktorët mbështetës

të sektorit privat, ashtu edhe vetë përfaqësuesit e qeverisë. Ekosistemi i ndërmarrjeve socio-digjitale është shumë i centralizuar në Prishtinë, me disa iniciativa në vende si Prizreni dhe Gjakova – të cilat theksuan një boshllëk të vërtetë në mbështetje për rininë rurale, veçanërisht për të rinjtë e pakicave serbe në veri të Kosovës – dhe implikimet që kjo ka për kohezionin social dhe pjesëmarrjen në tregun e punës për këto grupe. Pjesa më e madhe e financimit për ekosistemin e ndërmarrjeve socio-digjitale rrjedh nga programet e donatorëve si USAID-i dhe UNDP-ja dhe prioritetet e donatorëve shpesh nuk përputhen me nevojat lokale dhe ka qëndrueshmëri shumë të kufizuar për ekosistemin kur të gjitha financimet janë të jashtme. Qasja në financim është komplekse, me grante dhe çmime që shpesh vijnë me terma dhe kushte që kufizojnë sasinë aktuale të financimit të dhënë dhe mungesë të mbështetjes përshpejtuese të konsiderueshme për bizneset që kërkojnë të rrisin aktivitetet e tyre.

Seksioni 5 do të shqyrtojë sfidat specifike të bazuara në gjini me të cilat ballafaqohen ndërmarrësit e rinj digjitalë-socialë në Kosovë, përkatësisht qëndrimet sociale për të qenë grua në një industri të dominuar nga burrat, disponueshmërinë e mbështetjes dhe rrjeteve të specializuara dhe barrierat e tjera me të cilat të rejtat përballen në këtë fushë për të përparuar në bizneset e tyre.

Gjinia dhe rinia – një shpatë me dy tehe

5.1 Vështrim i përgjithshëm

Ekziston një literaturë e gjerë që thekson barrierat unike me të cilat përballen sipërmarrësit e rinj dhe gratë sipërmarrëse veçmas (Gimenez-Jimenez, et al., 2022). Sipërmarrësit e rinj përballen me nivele të larta mosbesimi shoqëror për shkak të mungesës së përvojës së perceptuar të punës dhe më pak akses në financim për shkak të gjasave më të ulëta për të zotëruar «kolateral» për kredi (Green, 2013). Gratë sipërmarrëse përballen me stereotipe gjinore për aftësinë e tyre për të bërë biznes, shpesh kanë më shumë gjasa të jenë përgjegjëse për balancimin e detyrave të kujdesit dhe drejtimin e bizneseve të tyre sesa homologët e tyre meshkuj dhe marrin më pak mbështetje familjare sesa homologët e tyre meshkuj për shkak të perceptimeve gjinore të pronësisë së biznesit (Abazi-Morina & Delibashzade, 2017). Kjo çon që gratë e reja sipërmarrëse të përballen me një thikë me dy tehe, duke u përballur me pengesa të bazuara në gjini dhe me bazë moshe për përparimin e tyre. Përderisa aktualisht ekzistojnë shumë mekanizma dhe projekte mbështetëse që inkurajojnë më shumë gra dhe të rinj në sipërmarrje, të cilat do të diskutohen në këtë seksion, kjo nuk trajton disa

nga çështjet rrënjësore me të cilat përballen gratë e reja sipërmarrëse kur fillojnë bizneset e tyre socio-digjitale.

5.2. Të rejat nuk dinë asgjë!

Pjesëmarrësit shprehën një mendim të përsëritur se shumë kolegë të vjetër brenda fushave të tyre të punës kishin – se gratë e reja nuk mund të kishin njohuritë ose aftësitë e duhura për të drejtuar biznesin e tyre. Një grua e re sipërmarrëse e theksoi këtë si sfidën e saj më të madhe, se “ *Përveç neve që jemi të reja, ne jemi edhe gra të reja... në Ballkanin Perëndimor, ku të rinjtë gjithmonë vihen në dyshim, veçanërisht në lidhje me ekspertizën... ata u rritën në një sistem tjetër që nuk i vlerësonte aq shumë të rinjtë* ” (Pjesëmarrësi 18). Më tej, ajo shpjegoi se si “ *Njerëzit nuk do t’ju marrin aq seriozisht sa do të merrnin, për shembull, një burrë dhe dikë që është më i madh në moshë* ” (Pjesëmarrësi 18). Kjo nxjerr në pah atë që është theksuar në literaturën e mëparshme për sipërmarrësit e rinj dhe gratë sipërmarrëse, se ekziston një mosbesim i shoqërisë në ekspertizë dhe aftësi. Ai gjithashtu thekson se si gratë e reja men-

dojnë se merren 'më pak seriozisht' sesa homologët e tyre më të vjetër meshkuj, pavarësisht nga niveli i njohurive ose ekspertizës që ka individit. Kjo u reflektua nga një tjetër grua e re sipërmarrëse, e cila, kur kërkonte kontrata me institucionet publike për biznesin e saj të themeluar, zbuloi se " *Njerëzit supozuan se ne nuk e dimë vërtet se çfarë po bëjmë sepse jemi të rinj... ose shumica e njerëzve do të ishin të tillë, nuk e dini ende se çfarë po ndodh këtu, sepse jeni i ri dhe nuk kuptoni* " (Pjesëmarrësi 10). Kjo u përsërit nga një tjetër grua e re sipërmarrëse, e cila theksoi se si ky qëndrim ndikoi në aftësinë e saj për të filluar biznesin e saj - se si " *Pjesa e vështirë e të qenit grua është në aspektin e gjetjes së klientit, gjetjes së vendeve të punës* " (Pjesëmarrësja 15), si kërkim klientët ishin më të vështirë si një grua, duke u dashur të hidheshin nëpër më shumë rrathë sesa homologët e saj meshkuj.

Ky mosbesim nganjëherë shtrihet në përjashtimin nga pjesëmarrja në sektorë dhe kompani të caktuara, me një aktor mbështetës nga një institucion qeveritar që diskuton se si " *Në sektorë të caktuar dhe me njerëz të caktuar, mund të ishit shumë më të mirëpritur dhe jo të paragjykuar, por në të tjerët, ju e di, ndoshta disa nga të moshuarit nuk do të ndiheshin rehat sepse çfarë po bën kjo grua këtu? E dini, është një klub burrash, një lloj mentaliteti* " (Pjesëmarrësi 2). Këtë e bëri jehonë edhe një nga vajzat e reja sipërmarrëse, e cila, kur punonte për të fituar kontrata brenda institucioneve të caktuara, zbuloi se " *U ula në tavolinë dhe njerëzit më pyesnin se cila është përvoja ime nga bashkëpunimi me drejtorët e arsimit në komuna të tjera. zonat rurale sepse, ju e dini, ata janë burra dhe nuk do të flasim me vajza sipërmarrëse* " (Pjesëmarrësi 10). Ky qëndrim armiqësor iu bë jehonë nga një tjetër grua

e re sipërmarrëse, duke diskutuar se si " *Institucionet publike habiten gjithmonë kur ne paraqitemi dhe ne jemi të përgatitur për njëfarë mënyre, ne kemi ndezur një mënyrë paksa mbrojtëse, do të thosha, sikur të ishim të përgatitur për t'u bërë shumë pyetje dhe për t'u gjykuar në njohuritë tona dhe në përvojën tonë* " (Pjesëmarrësi 18). Kjo ka një efekt negativ në mirëqenien e disa grave të reja sipërmarrëse, ku një grua e re sipërmarrëse shprehu se " *Mund të jetë e vështirë të jesh mjaftueshëm e fortë të përballësh vetëm me mjediset e dominuara nga burrat* " (Pjesëmarrësja 14). Kjo përkeqësohet më tej nga mungesa e perceptuar e modeleve të grave për gratë e reja sipërmarrëse për të fituar njohuri, me një grua të re sipërmarrëse që diskuton se si " *Unë nuk njihja ndonjë grua që drejtonte një biznes dhe unë që mund të kërkoja këshilla ose mentorim... ata ishin pleq... dhe unë gjithmonë kisha shumë frikë nga burrat* " (Pjesëmarrësi 17). Përderisa ka më shumë gra në biznes dhe ndërmarrësi në rrjetet formale dhe joformale në Kosovë tani dhe më shumë profilizimi i grave ndërmarrëse në përgjithësi - ajo ende thekson se si ndryshimi nuk ndodh brenda natës në lidhje me pabarazinë gjinore në ndërmarrësi dhe ka ende progres që duhet bërë.

5.3. Mbështetja sociale (ose mungesa e saj)

Nuk është vetëm në 'botën e biznesit' ku gratë e reja sipërmarrëse hasin pengesë, por edhe brenda sistemeve të tyre të mbështetjes personale - qoftë kjo nëpërmjet stereotipeve gjinore të asaj që gratë duhet (dhe nuk duhet) të bëjnë me kohën e tyre, nëpërmjet qëndrimeve të anëtarëve të familjes, gratë e tyre të reja sipërmarrëse

ose midis grupeve të bashkëmoshatarëve të sipërmarrësve të rinj. Kur diskutoi rolin e familjes në një udhëtim sipërmarrës të grave të reja, një aktor mbështetës që përfaqëson qeverinë theksoi se *“Epo, ne si shoqëri, tradicionalisht gratë kanë më shumë gjasa të përballen me këtë ngarkesë të rëndë të rritjes së fëmijëve më shumë sesa burrat... kjo është realiteti po ndryshon por sa ka ndryshuar nuk e di. Pra, kjo është gjithashtu, unë do të thoja diçka që e bën më të vështirë për gratë të jenë pjesë e këtij ekosistemi sipërmarrës”* (Pjesëmarrësi 1). Gratë e reja përballen me problemin e pritjes për të bërë 'ngritjen e rëndë' në lidhje me detyrat e kujdesit dhe bërjen e shtëpisë, ndërkohë që përpiqen të ndjekin aspiratat e tyre sipërmarrëse – gjë që vepron si një pengesë e rëndësishme për sa shumë punë mund të bëjnë në biznesin e tyre dhe sa mbështetje mund të marrin. Kjo çon në nënvlerësimin e grave brenda rrethëve të tyre shoqërore, ku një grua e re sipërmarrëse theksoi se *“Nuk ka aq shumë gra që kanë biznese në Kosovë, veçanërisht disa ndërmarrësi, diçka që keni krijuar nga zero dhe diçka që është e re dhe gjithashtu diçka. që ka një ndikim social. Kur pata mundësinë të takoja njerëz dhe t'u shpjegoja se çfarë po bëja dhe çfarë dua të bëj në të ardhmen, ata ishin kureshtarë dhe u habitën sesi diçka e tillë mund të shkonte në mendjen e një gruaje”* (Pjesëmarrësi 17). Kjo ishte në kontekstin më të gjerë të një diskutimi rreth shpjegimit të asaj që ajo bën për punë në tubime shoqërore, veçanërisht kur u flet burrave të moshuar për biznesin e saj. Kjo thekson rolin që këto stereotipe gjinore kanë më pas në pritjet e njerëzve për gratë e reja – ato habiten kur gratë janë të interesuara ose kanë njohuri në këto fusha... shpjegohet më tej si *“Ndoshta nuk ishin mësuar të diskutonin gjëra të tilla si mbetjet e energjisë së*

rinovueshme . problem apo ndikim social me gruan ” (Pjesëmarrësi 17).

Këto qëndrime sociale ndaj grave të reja sipërmarrëse u shtrinë edhe në grupet e tyre të miqësisë dhe rrjetet sociale, ku pjesëmarrëset shpesh diskutonin ndryshimin e qëndrimit nga bashkëmoshatarët e tyre pasi themeluan bizneset e tyre dhe përjetuan sukses. Një grua e re sipërmarrëse shprehu se si ndryshoi i gjithë rrjeti i saj social pasi themeloi biznesin e saj, duke thënë se si *“Ata e dinin gjithmonë që nuk doja të shkoja të punoja për dikë, por e shihni gjëja qesharake është kur biznesi filloi të rritet, kur unë fillimisht e hapën, dhe konkurrentët dhe agjencitë e tjera panë që po bëjmë punë të mirë, sapo fillova të më pëlqente, disa prej tyre ishin miqtë e mi, e dini, dhe pastaj krejt papritur do të doja të dëgjoja nga njerëz të tjerë, duke thënë gjëra të këqija ose thjesht duke thënë – “Oh, a e pa se çfarë bënë? Kjo nuk është një gjë e mirë... Epo. Mund të kisha bërë shumë më mirë”. Dhe pastaj isha njësoj si të flisja me të tjerët duke thënë si, a tha ai diçka për kolegun tjetër që kishim, apo ishte vetëm për mua, dhe ata ishin sikur jo, ai po fliste vetëm për ty. Isha si pse? Çfarë i kam bërë atij.”* (Pjesëmarrësi 12). Ndonëse sjellja që ajo përjetoi nuk ishte 'në fytyrën e saj' ose e drejtuar ndaj saj, të folurit pas shpine dhe nënçmimi i biznesit të saj ishin të gjitha mikroagresione të rëndësishme që ndikuan jo vetëm në jetën e saj personale, por edhe në përparimin e saj profesional. Ajo e zgjeroi këtë duke diskutuar se si *“ Dhe më pas unë shoh si nga sektori i IT-së, sikur të gjithë të ishin miqtë e mi ose të ishin miqtë e mi përpara se unë të hapja një agjenci... ata më thërrisnin për konferenca ose si bisedoni me të rinjtë dhe ata nuk e bëjnë më këtë, sepse ata nuk duan të më vënë në qendër*

të vëmendjes, sepse unë jam një grua sipërmarrëse, mendoj dhe kjo 'nuk është një gjë'" (Pjesëmarrësi 12). Kjo nënvizon se si këto stereotipe gjinore të sipërmarrjes duke qenë një 'gjë mashkullore', veçanërisht në sektorin e TIK-ut, mund të ndikojnë te gratë e reja që krijojnë karrierë dhe themelojnë biznese në këtë fushë – kjo armiqësi i izolon gratë e reja. Gjithashtu i pengon gratë e reja sipërmarrëse të shohin modele të dukshme në hapësira publike – pasi atyre nuk u ofrohet më mundësia për të ndarë historitë e tyre pasi të kenë sukses, të paktën, jo në të njëjtën mënyrë si burrat.

5.4. Kthimi i baticës në qasjen në financa

Çështjet e mosbesimit rezultojnë gjithashtu në probleme me aksesin në financim, me gratë e reja sipërmarrëse socio-digjitale që luftojnë për të hyrë në financa në të njëjtin ritëm si homologët e tyre meshkuj. Një aktor mbështetës nga një program inkubator biznesi theksoi se si " *Dua të them kur bëhet fjalë për aksesin në financa për startup-et e reja. Dua të them se në përgjithësi situata është e vështirë, por situata është më e vështirë për gratë... është çështje besimi dhe ndoshta, nuk e di, gratë janë më të kundërshtuara ndaj rrezikut.* " (Pjesëmarrësi 4). Kjo ide se gratë janë më shumë kundërshtuese ndaj rrezikut dhe kështu, kanë më pak gjasa të 'marrin rreziqe' për të ndërtuar një biznes të suksesshëm është një stereotip i vjetër gjinor për gratë në biznes, megjithatë ai ka implikime të vazhdueshme për gratë e reja – që përjetojnë sfidë të dyfishtë- shpatën me tehe të të qenët i ri, i papërvojë dhe një grua, kështu që ka më pak gjasa të 'shihet jashtë zonës së rehatisë

dhe të marrë rreziqe'. Kësaj i bëri jehonë një aktor mbështetës nga institucionet qeveritare, i cili diskutoi se si " *Më parë, ata përballeshin me pengesa të tmerrshme kur hapnin dhe regjistronin biznesin, por qasja në financa është ende një çështje aktuale* " (Pjesëmarrësi 3). Kjo është për shkak të mungesës së investitorëve engjëj në vend, gjë që prek të gjithë sipërmarrësit – jo vetëm gratë e reja, si dhe mungesës së kredive afatshkurtra miqësore për biznesin fillestar (Sopjani, 2019). Megjithatë, kjo është diçka që kohët e fundit ka filluar të ndryshojë, me BERZH-in që prezantoi kreditë e reja 'Rinia në Biznes', duke zotuar 4.5 milionë euro për Bankën e Kosovës për Biznes për t'u dhënë hua sipërmarrësve të rinj që nga shtatori 2022 (European Bank for Reconstruction and Development, 2022). Këto skema u mbështetën gjithashtu nga projekte shtesë të financuara nga donatorët që synonin në mënyrë specifike gratë, në të cilat një aktor mbështetës që përfaqësonte një inkubator biznesi diskutoi disa nga projektet e tyre të reja, duke shpjeguar se si " *Pra, sa herë që ne ishim, ju e dini, duke iu drejtuar donatorëve, duke kërkuar fonde për lloje të ndryshme projektesh. Do të kishim, ju e dini, një kërkesë të veçantë për gratë, dhe kjo ishte mirë sepse ato ndjehen sikur, e dini, po, kjo është mirë, promovojnë gratë sipërmarrëse. Së fundmi, edhe ne kemi disa projekte që ndihmojmë gra të tjera sipërmarrëse në sektorë të tjerë* " (Pjesëmarrësja 6).

Megjithatë, batica duket se po kthehet në këtë fushë, veçanërisht për gratë që marrin grante qeveritare, me një aktor mbështetës nga një institucion qeveritar që thekson se si " *Në fund të fundit shifrat janë ende të ulëta kur bëhet fjalë për gratë që zotërojnë biznese, por shumë programe qeveritare kanë synuar duke ndihmuar gratë pronare*

të biznesit. Ne kemi shikuar shifrat e punësimit dhe bizneset që punësojnë gra kanë një shans më të mirë për të marrë një grant qeveritar. Pra, këto programe, edhe me ndihmën ndërkombëtare, disi i shtyjnë gratë të bëjnë më mirë.” (Pjesëmarrësi 2). Kësaj i bëri jehonë një grua e re sipërmarrëse, e cila diskutoi sistemin e 'pikëve' në dhënien e granteve në sektorin publik, duke diskutuar se “ Unë mendoj se kur bëhet fjalë për programet e tyre të granteve, ato përpiqen të përfshijnë sa më shumë që të jetë e mundur startup-et. Ata u japin pikë themeluesve që janë më të rinj. Ata japin më shumë pikë, për shembull, kur aplikoni për një grant apo diçka tjetër, ju merrni më shumë pikë, nëse jeni nën 40 vjeç, ose nëse themeluesi është një grua . (Pjesëmarrësi 18). Megjithatë, ky sistem nuk është gjithmonë plotësisht i besueshëm, dhe ndonjëherë abuzohet, me një aktor mbështetës nga një institucion qeveritar që thekson se si “ Ka disa biznese që janë të regjistruara. Kemi vajza, por realisht në pronësi të meshkujve në familje. Shpesh ata, ju e dini, do të thonë se është gruaja ime që drejton biznesin, nuk jam unë. Ose, e dini, burri do të marrë një përfitim pensioni që nuk do të kishte të drejtë ” (Pjesëmarrësi 2). Kjo reflektohet në diskutimet e mëparshme rreth gjinisë në statistikën e fillimit të biznesit dhe se si shifra konsiderohet e shtrembëruar për shkak të regjistrimit të bizneseve nga burrat me emrat e grave të tyre për të pasur mundësi financimi shpesh ose për të përfituar përfitime të caktuara (Bacaj, 2022).

5.5. Konkluzioni

Ky seksion analizoi sfidat specifike të bazuara në gjini me të cilat përballen gratë e reja ndërmarrëse socio-digjitale në Kosovë,

siç janë stereotipet e vjetruara gjinore, mjediset «tradicionale» të biznesit që janë armiqësore ndaj grave, mikroagresionet me bazë gjinore nga homologët meshkuj pas suksesit të biznesit të tyre dhe vështirësi në aksesin e financave. Gratë e reja u përballën me diskriminim dhe stereotipe të bazuara në gjini dhe në bazë të moshës gjatë përvojës së tyre sipërmarrëse, qoftë kjo për shkak të drejtpërdrejtë të burrave të moshuar në fushat e tyre që refuzuan të takoheshin me to për faktin se ishin gra ose u mbajtën me njohuri dhe ekspertizë më të lartë sesa homologët e tyre meshkuj. Supozimi se gratë do të marrin përsipër detyrat e kujdesit dhe presioni që vjen nga familjet për të kryer këto detyra ndikon gjithashtu në sipërmarrjen e grave të reja – kur këto detyra ndërmerren, kjo u lë më pak kohë grave të reja që të punojnë në biznesin e tyre – përkundrazi, ato bëjnë punë të papaguar në shtëpi. Të rejat raportuan gjithashtu një qëndrim në ndryshim nga kolegët e tyre meshkuj ose sipërmarrësit meshkuj sapo biznesi i tyre u bë i «suksesshëm» dhe se si kjo ndikoi në përparimin e tyre personal dhe profesional. Diskutimet rreth aksesit në financim theksuan se historikisht gratë dhe të rinjtë e kishin shumë më të vështirë aksesin në financa sesa homologët e tyre meshkuj dhe më të vjetër, edhe pse ngadalë po bëhen gjithnjë e më shumë skema për të mbështetur të rinjtë dhe gratë në biznesin përmes financimit. Megjithatë, ekziston ende çështja ku shumë biznese raportohet se regjistrohen me emrin e gruas, por drejtohen nga burrat në familje, si një mënyrë për të anashkaluar këto çështje dhe ndoshta për të pasur mundësi financimi. Kjo gjithashtu nënkupton që të dhënat aktuale për përhapjen e bizneseve të drejtuara nga gratë në Kosovë mund të mos jenë plotësisht të besueshme.

Konkluzionet dhe rekomandimet e politikave

Ky punim ka ofruar një pasqyrë të gjendjes aktuale të ekosistemit të ndërmarrësisë socio-digjitale në Kosovë. Kjo ka përfshirë një analizë dokumenti të politikave ekzistuese në lidhje me sipërmarrjen socio-digjitale, sipërmarrjen rinore dhe sipërmarrjen e grave, e cila theksoi se sa pak interes politik ka pasur për sipërmarrjen rinore përpara Programit të Reformës Ekonomike 2019. Kjo gjithashtu tregoi se si ekzistojnë tani një sërë dokumentesh e politikash që diskutojnë sipërmarrjen rinore, sipërmarrjen socio-digjitale dhe sipërmarrjen e grave. Megjithatë, intervistat me gratë e reja sipërmarrëse dhe aktorët mbështetës nga inkubatorët dhe qeveria bënë të ditur se politika shpesh nuk zbatohet në praktikë, që do të thotë se shumë nga këto politika apo nisma historike nuk janë zbatuar. Ky punim ka përfshirë gjithashtu një aktivitet hartografik të organizatave dhe iniciativave ekzistuese brenda ekosistemit që mbështesin sipërmarrësit e rinj socio-digjitalë, nga i cili doli sesa shumë ekosistemi është i përqendruar në Prishtinë dhe i udhëhequr nga donatorët, ndërsa të rinjtë që nuk banojnë në kryeqendër e kanë të vështirë aksesin. Hulmimi vuri në pikëpyetje edhe qëndrueshmërinë afatgjatë të ekosistemit duke marrë parasysh shkallën e varësisë nga financimi i donatorëve.

Ai gjithashtu theksoi disa pika kyçe të diskutimit nga intervistat e mbajtura me aktorë mbështetës dhe gra të reja ndërmarrëse socio-digjitale në Kosovë, rreth sfidave kryesore me të cilat përballen gratë e reja që angazhohen në ndërmarrësi. Këto diskutime shfaqën çështjet kryesore në aksesin në financa, mbështetjen shoqërore për gratë e reja sipërmarrëse, stereotipet gjinore që pengojnë gratë në biznes dhe mikroagresionet me të cilat përballen gratë kur kryejnë biznes. Rezultati i këtyre diskutimeve çoi në krijimin

e rekomandimeve të politikave të mëposhtme, në të cilat aktorët mbështetës dhe gratë e reja sipërmarrëse socio-digjitale të përfshira theksuan fushat kyçe që duhet të ndryshojnë në mënyrë që të krijohet një ekosistem më i barabartë që bizneset e grave të reja të lulëzojnë në Kosovë.

1

Fokusimi/ Investoni në iniciativat e financuara nga qeveria dhe jo në iniciativat e financuara nga donatorët për qëndrueshmërinë afatgjatë të ekosistemit të 'start-up'-eve.

Programet e financuara nga donatorët janë shpesh afatshkurtra dhe janë në përputhje me interesat e donatorëve në krahasim me nevojat e komunitetit, ndërkohë që financimi i qeverisë për të mbështetur ekosistemin e ndërmarrjeve socio-digjitale në Kosovë është shumë i kufizuar. Kjo çon në shqetësime nga aktorët mbështetës për qëndrueshmërinë afatgjatë të ekosistemit, në rast se financimi i donatorëve reduktohet, prioritetet zhvendosen dhe vazhdon të ketë pak konsultime për nevojat lokale. Prandaj, rritja e financimit nga agjencitë qeveritare në ekosistemin e ndërmarrjeve socio-digjitale do të ndihmonte në zbutjen e këtyre çështjeve të qëndrueshmërisë dhe gjithashtu do të siguronte që të ketë shkëmbim më të madh njohurish midis politikës dhe industrisë në lidhje me zhvillimin e mëtejshëm të ekosistemit.

2

Rritja e investimeve në programet e përsheptimit të biznesit të të rinjve për të siguruar mbijetesën afatgjatë të më shumë bizneseve të udhëhequra nga të rinjtë.

Gratë e reja sipërmarrëse theksuan mungesën e mbështetjes së përsheptimit për bizneset e tyre, duke diskutuar këtë në kontekstin e financimit të përsheptimit, mentorimit dhe udhëzimit. Përderisa ekzistojnë programe të shumta inkubacioni në Kosovë, si ICK dhe Makerspace, nuk ka asnjë mbështetje të caktuar përsheptuese për bizneset e udhëhequra nga të rinjtë deri më tani, gjë që pengon aftësinë e të rinjve për t'i rritur bizneset e tyre përtej fazës së 'fillimit', dhe kështu ndikon në shkallën afatgjatë të suksesit të start-up-eve në Kosovë. Rritja e vëmendjes në fazën e përsheptimit për ndërmarrësit e rinj, e cila do të përfshinte opsionet e financimit, do të ndihmonte më shumë biznese të udhëhequra nga të rinjtë dhe veçanërisht bizneset e udhëhequra nga gratë e reja të mbijetojnë dhe të lulëzojnë në Kosovë.

3

Rritja e mentorimit dhe financimit të iniciativave për gratë e reja sipërmarrëse për të kapërcyer paragjykimet gjinore në mjedisin e biznesit.

Gratë e reja theksuan mungesën e modeleve të dukshme të grave në ekosistemet e sipërmarrjes socio-digjitale dhe një pjesëmarrëse theksoi mungesën e mundësive për të mbushur atë boshllëk si model për shkak të mikroagresioneve nga kolegët meshkuj. Përderisa ka shumë rrjete të grave në biznes në Kosovë, sigurimi i më shumë financimeve për këto organizata dhe rritja e profileve të tyre publike nëpër inkubatorë të biznesit, OJQ dhe objekte arsimore do

të rriste disponueshmërinë e modeleve të grave. Për më tepër, zhvillimi i një programi të caktuar ndërsektorial të mentorimit të grave për gratë ndërmarrëse nga të gjithë sektorët, do të ndihmonte më tej në praktikën bashkëpunuese, do të ofronte udhëzime dhe udhëzime shtesë për ndërmarrësit e rinj dhe do të ndihmonte në forcimin e rrjeteve për gratë ndërmarrëse dhe gratë në biznes në Kosovë.

4

Rritja e programeve të edukimit dhe trajnimit për biznesin me ndikim social, me pranim dhe mbështetje të dukshme nga qeveria.

Përderisa ka një interes në rritje për ndikimin social si kornizë biznesi, veçanërisht në sektorin e teknologjisë (duke nënkuptuar këtë nga numri i sipërmarrësve digjitalë-socialë që dalin në Kosovë), ka programe të caktuara arsimore shumë të kufizuara dhe trajnime që fokusohen vetëm në biznesin me ndikim social. Shumica e trajnimeve mbi ndikimin social janë afatshkurtra, nuk ka asnjë program aktual inkubator që përqendron ndikimin social në aktivitetin e tij dhe të kuptuarit se çfarë përbën ndikim social për një biznes është minimal – ndërkohë që ka një theks në rritje mbi ndikimin social të lidhur me klimën për bizneset, aktivitetet ishin shumë të kufizuara për çështje të tjera sociale, si varfëria apo qasja në arsim. Rritja e ndërgjegjësimit për këto çështje dhe ofrimi i mundësive afatgjata të trajnimit që kombinojnë ndikimin social dhe trajnimin e sipërmarrjes, do të ndihmonte në krijimin e një brezi të ri sipërmarrësish ku ndikimi social do të ishte në qendër të të gjithë aktivitetit. Aty ku qeveria ka përshkruar në politikë interesin e saj për të ndërtuar një formë të ekosistemit të ndërmarrjeve sociale, duke ofruar pranim dhe mbështetje të dukshme në formën e granteve ose kontratave publike për shërbimet e bëra nga bizneset me ndikim social, do të sinjalizonte për sipërmarrësit e tjerë se ky është drejtimi që duhet ndjekur në Kosovë.

7. Referencat

Abazi-Morina, L. & Delibashzade, R., 2017. *Inaktiviteti i grave në tregun e punës: Faktorët që pengojnë pjesëmarrjen e grave në tregun e punës*, Prishtinë: Instituti Demokracia për Zhvillim.

Arenius, P. & Clercq, DDA, 2005. Një qasje e bazuar në rrjet mbi njohjen e mundësive. *Ekonomia e Biznesit të Vogël*, 24(1), f. 259-265.

Arenius, P. & Minniti, M., 2005. Variablat e perceptimit dhe sipërmarrja e sapolindur.. *Ekonomia e biznesit të vogël*, 24(1), f. 233-247.

Arifi, A., Fetaj, B., Qirici, S. & Abdul, S., 2021. Tranzicioni i tregut të punës i të rinjve në ekonomitë në zhvillim: rasti i vendeve në Evropën Juglindore dhe Lindore. *Revista Ndërkombëtare e Menaxhimit të Performancës së Sektorit Publik*, 7(4), fq. 450-460.

Bacaj, H., 2022. Aplikimi i një lente gjinore në rimëkëmbjen ekonomike të COVID-19: Një qendër e vëmendjes në bizneset e udhëhequra nga gratë në Kosovë. Në: I. Armakolas, etj. eds. *Përballja me Kriza të Shumëfishta: Perspektiva Lokale dhe Ndërkombëtare për Politikëbërjen në Kosovë*. Prishtinë: Fondacioni Kosovar për Shoqëri të Hapur, fq 217-256.

Bell, DNF & Blanchflower, DG, 2011. Të rinjtë dhe recesioni i madh,. *Oxford Review of Economic Policy*, 27(2), f. 241-267.

Berkowitz, D. & DeJong, DN, 2005. Sipërmarrja dhe rritja post-socialiste. *Buletini i Oksfordit i Ekonomisë dhe Statistikave*, 67(1), f. 25-47.

Bizzi, L., 2015. Kapitali social në organizata.. Në: JD Wright, ed. *Enciklopedia Ndërkombëtare e Shkencave Sociale dhe të Sjelljes*. Orlando: Elsevier, fq 181-185.

Bradley, H. & Devadason, R., 2008. Tranzicionet e thyera: Rrugët e të rriturve të rinj në tregjet bashkëkohore të punës. *Sociologjia*, 42 (1), f. 119-136.

Chell, E., 2013. Rishikimi i aftësive dhe procesit të sipërmarrjes. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 19(1), f. 6-31.

Christensen, LJ, Parsons, H. & Fairbourne, J., 2010. Ndërtimi i sipërmarrjes në tregjet e ekzistencës: Microfranchising si një inkubator punësimi. *Journal of Business Research*, 63 (6), fq. 595-601.

Collins, C., Locke, E. & Shane, S., 2003. Motivimi sipërmarrës. *Rishikimi i Menaxhimit të Burimeve Njerëzore*, 13(2), f. 257-280.

Crook, TR, Todd, SY, Combs, JG & Woehr, DJ, 2011. A ka rëndësi kapitali njerëzor? Një meta-analizë e marrëdhënies ndërmjet kapitalit njerëzor dhe performancës së firmës. *Journal of Applied Psychology*, 96 (3), fq. 443-456.

Díaz-Casero, J., Carlos, J., Hernandez-Mogollan, R. & Roldán, J., 2011. Një model strukturor i paraardhësit të kapacitetit sipërmarrës. *International Small Business Journal*, XX(X), fq. 1-23.

Eckhardt, JT & Shane, SA, 2003. Opportunities and Entrepreneurship. *Journal of Management*, 29 (3), f. 333–349.

Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim, 2022. *Nis programi i BERZH Rinia në Biznes në Kosovë*. [Online] Në dispozicion në: <https://www.ebrd.com/news/2022/ebd-youth-in-business-programme-launches-in-kosovo.html> [Qasur 18 03 2023].

Komisioni Evropian, 2013. *Përmbledhje e politikave mbi zhvillimet e fundit në sipërmarrjen rinore*, Strasburg: Komisioni Evropian.

Komisioni Evropian, 2018. *Indeksi Evropian i Sistemeve Dixhitale të Sipërmarrjes*, Luksemburg: Komisioni Evropian.

Instituti Evropian për Barazinë Gjinore, 2015. *Barazia gjinore dhe pavarësia ekonomike: puna me kohë të pjesshme dhe vetëpunësimi: Gjetjet kryesore*, Vilnius: Instituti Evropian për Barazi Gjinore.

Fischer, J. et al., 2007. Kini parasysh hendekun e qëndrueshmërisë. *Trendet në Ekologji dhe Evolution*, 22(1), f. 621-624.

Frankjovic, J., Šebalj, D. & Živkovic, A., 2015. *Rinia: A çon papunësia në vetëpunësim?*. Opatija, Konferenca XI e Kërkimit Ndërdisiplinor të Menaxhimit - Universiteti Josip Juraj Strossmayer, Osijek.

Ghatak, A., Chatterjee, S. & Bhowmick, B., 2020. Synimi drejt sipërmarrjes sociale dixhitale: një model i integruar. *Journal of Social Entrepreneurship*.

Gibb, A., 1987. Kultura e Ndërmarrjes - Kuptimi dhe Implikimet e saj për Arsimin dhe Trajnimin.. *Journal of European Industrial Training*, 11 (1), f. 2-38.

Gimenez-Jimenez, D., Edelman, LF, Dawson, A. & Calabrò, A., 2022. Përparimi i grave sipërmarrëse në procesin e sipërmarrjes: ndikimi i neverisë ndaj rrezikut dhe kulturës. *Ekonomia e Biznesit të Vogël*, 58 (1), f. 1091-1111.

Green, F., 2013. *Sipërmarrja e të rinjve*, Paris: Dokument historik për Qendrën e OECD për Sipërmarrjen, SME-të dhe Zhvillimin Lokal.

Gribben, AA, 2018. Trajtimi i frustrimeve të politikave ndaj sipërmarrjes rinore në Ballkanin Perëndimor. *Small Enterprise Research*, 25(2), fq. 183-191.

Hashi, I. & Krasniqi, B., 2011. Ndërmarrësia dhe rritja e NVM-ve: dëshmi nga ekonomitë e avancuara dhe të prapambetura në tranzicion. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 17(5), fq. 456-487.

Hatten, TS, 2015. *Menaxhimi i Biznesit të Vogël: Sipërmarrja dhe përtej*. 1st ed. Cincinnati: Publikimet e Kolegjit Jugperëndimor.

Holzmann, P. & Gregori, P., 2020. Sipërmarrja e qëndrueshme dixhitale: Një perspektivë e modelit të biznesit për përfshirjen e teknologjive dixhitale për krijimin e vlerave sociale dhe mjedisore. *Journal of Cleaner Production*, 272 (1), f. 1-18.

Hoxha, D. & Krasniqi, B., 2008. Ndërmarrësia vajzëore në Kosovë: a qëndron hipoteza e dallimeve gjinore?. *International Journal of Business Management Science*, 1 (1), fq. 59-61.

Organizata Ndërkombëtare e Punës, 2010. *Gratë në tregjet e punës: Matja e progresit dhe identifikimi i sfidave*, Gjenevë: Organizata Ndërkombëtare e Punës.

Organizata Ndërkombëtare e Punës, 2022. *Trendet globale të punësimit për të rinjtë 2022*, Gjenevë: Organizata Ndërkombëtare e Punës.

Kew, J., Herrington, M., Litovsky, Y. & Gale, H., 2013. *Generation Entrepreneur? Gjendja e Sipërmarrjes Rinore Globale. Global Entrepreneurship Monitor (GEM)*, Londër: Youth Business International (YBI)..

Kirzner, I., 1997. Zbulimi i sipërmarrjes dhe procesi i tregut konkurrues: Një qasje austriake. *Literatura Ekonomike*, 25(1), f. 60-85.

Agjencia e Statistikave të Kosovës, 2022. *Statistikat e Tregut të Punës*. [Online]
Në dispozicion në: <https://ask.rks-gov.net/en/kosovo-agency-of-statistics/add-news/social-statistics---indicators-of-education-and-labor-market-sipas-gjines>
[Qasur 18 03 2023].

Lajqi, S. & Krasniqi, B., 2017. Aspiratat e rritjes së ndërmarrësisë në mjedisin sfidues: Roli i cilësisë institucionale, kapitalit njerëzor dhe social.. *Ndryshimi Strategjik*, 26(1), fq. 385-401.

Miloseska, SPVDE, 2021. Perspektiva dixhitale e sipërmarrjes sociale në vendet e Ballkanit Perëndimor. *Zhvillimi Ekonomik*, 23(1), f. 5-13.

Minniti, M., 2010. Sipërmarrja vajzëore dhe veprimtaria ekonomike. *The European Journal of Development Research*, 22(3), fq. 294-312.

Mustafa, M. & Krasniqi, B., 2018. Ndërmarrësia në Kosovë. . Në: RDLRV Palalić, ed. *Sipërmarrja në ish-Jugosllavi*. New York City: Springer, Cham, fq 51-65.

Naderi, I. & Steenburg, EV, 2018. Së pari unë, pastaj mjedisi: të rinjtë mijëvjeçarë si konsumatorë të gjelbër. *Konsumatorët e Rinj Insight and Ideas for Responsible Marketers*, 19(95), f. 280-295.

North, D., 1990. *Institucionet, ndryshimi institucional dhe performanca ekonomike*. 1st ed. Kembrixh: Cambridge University Press.

Ramadani, V., Jashari, F., Gërguri-Rashiti, S. & Palalić, R., 2021. Synimet digjitale të ndërmarrësisë: dëshmi nga Kosova. *International Journal of Technology Transfer and Commercialization*, 18(4), f. 399-417.

Ramadani, V. et al., 2015. Vështrim mbi ndërmarrësinë vajzëore në Kosovë: një studim hulumtues. *Journal of Enterprising Communities: People and Places*, 9(3), fq. 277-294.

Këshilli i Bashkëpunimit Rajonal, 2021. *Studim mbi Punësimin e të Rinjve në Ballkanin Perëndimor*. [Online]
E disponueshme në: <https://www.rcc.int/docs/573/study-on-youth-employment-in-the-western-balkans>
[Qas 28 3 2023].

Këshilli për Bashkëpunim Rajonal, 2022. *Ndërmarrësia e Grave të Kosovës*. [Online]
Në dispozicion në: https://www.rcc.int/download/docs/Kosovo%20FINAL_DEC2022.pdf/c140ab5073f89a90fd-453f88e14d4b2f.pdf
[Akseduar 03 08 2023].

- Reynolds, P., Hay, M. & Camp, SM, 2000. *Global Entrepreneurship Monitor: 1999 Executive Report*, Londër: Global Entrepreneurship Monitor.
- Ritsila, J. & Tervo, H., 2002. Efektet e papunësisë në formimin e firmave të reja: Dëshmi të të dhënave të panelit mikro-nivel nga Finlanda. *Ekonomia e Biznesit të Vogël*, 19(1), f. 31-40.
- Rowell, J., Morrell, E. & Alvermann, DE, 2017. Përballja me ndarjen dixhitale: Debunking Brave New World Discourse. *The Reading Teacher*, 71(2), f. 157-165.
- Ryan, P., 2001. Tranzicioni nga shkolla në punë: një perspektivë ndërkombëtare. *Journal of Economic Literature*, 39(1), fq 34-92.
- Sadiku-Dushi, N., 2018. Mbijetesë apo vullnet? Ndërmarrësia etnike joformale në mesin e serbëve etnikë në Kosovë. Në: VDLRVBA Ramadani, bot. *Ndërmarrësia Etnike Joformale*. New York City: Springer, fq. 115-131.
- Sánchez-Escobedo, M., Díaz-Casero, J., Hernández-Mogollon, R. & Jiménez, MV, 2011. Perceptimet dhe qëndrimet ndaj sipërmarrjes. Një analizë e gjinisë në mesin e studentëve të universitetit. *Ndërmarrësia dhe Menaxhimi Ndërkombëtar*, 7(4), f. 443-463.
- Schoof, U., 2006. *Stimulimi i sipërmarrjes së të rinjve: pengesat dhe stimujt për fillimin e ndërmarrjeve nga të rinjtë. Dokumentet e punës së ILO-s*, Gjenevë: Organizata Ndërkombëtare e Punës.
- Schwienbacher, A. & Larralde, B., 2012. Crowdfunding i sipërmarrjeve të vogla sipërmarrëse. Në: D. Cumming, ed. *Manuali i Financave të Sipërmarrjes*. Oxford: Oxford University Press, f. 369-391.
- Smallbone, D. & Welter, F., 2001. Dallimi i Sipërmarrjes në Ekonomitë në Tranzicion. *Ekonomia e Biznesit të Vogël*, Vëllimi 16, faqe 249-262.
- Smallbone, D. & Welter, F., 2006. Konceptimi i sipërmarrjes në një kontekst tranzicioni. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 3(2), f. 190-206.
- Sopjani, X., 2019. *Sfidat dhe mundësitë për inovacionin fillestar dhe ndërmarrësinë si mjete drejt një ekonomie të bazuar në dije: Rasti i Kosovës*. [Online]
E disponueshme në: <https://scholarworks.rit.edu/theses/10215>
[Qasur 9 3 2023].
- Stam, E., 2015. Ekosistemet sipërmarrëse dhe politika rajonale: Një kritikë simpatike.. *Studimi i Planifikimit Evropian*, 23(1), fq. 1759-1769.
- Sternberg, R. & Wennekers, S., 2005. Përcaktuesit dhe efektet e krijimit të biznesit të ri duke përdorur të dhënat e monitorimit të sipërmarrjes globale.. *Ekonomia e Biznesit të Vogël*, 24(1), f.
- Sutter, C., Bruton, GD & Chen, J., 2019. Sipërmarrja si zgjidhje për varfërinë ekstreme: Një rishikim dhe drejtime kërkimore në të ardhmen., *Journal of Business Venturing*, 34 (1), fq. 197-214.
- Tan, BC & Lau, T.-C., 2010. Qëndrimi ndaj Mjedisit dhe Produkteve të Gjellbërta: Perspektiva e Konsumatorëve. *Shkenca dhe Inxhinieria e Menaxhimit*, 4(2), f. 27-49.

Vidović, H., Koettl-Brodmann, J., Mara, I. & Posadas, J., 2017. *Tendencat e tregut të punës në Ballkanin Perëndimor 2017 (Numri i Raportit: 113922)*, Uashington, DC:: Grupi i Bankës Botërore dhe Instituti i Vjenës për Studimet Ekonomike Ndërkombëtare (WIIW).

Walsh, K. & Stephens, S., 2022. The Side-Hustle: An Emergent Tipology of Entrepreneurs as Employees. *International Review of Entrepreneurship*, 20(2), fq. 227-247.

Wood-Brooks, A., Huang, L., Kearney, S. & Murray, F., 2014. Investitorët preferojnë sipërmarrjet sipërmarrëse të paraqitura nga burra tërheqës. *Shkenca Psikologjike dhe Kognitive*, 11 (12), f. 4427-4431.

Banka Botërore, 2023. *Statistikat e Punësimit të të Rinjve - Kosovë*. [Online]
E disponueshme në: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.ACTI.1524.NE.ZS?locations=EU-XK>
[Qas 4 3 2023].

Yáñez-Valdés, C., Guerrero, M., Barros-Celume, S. & María J. Ibáñez, 2023. Erërat e ndryshimit për shkak të bllokimeve globale: Paradigma freskuese e kërkimit të sipërmarrjes sociale dixhitale., *Parashikimi Teknologjik dhe Ndryshimi Social*, 190(1).

Yucekovic, M. & Markovic, MR-MD, 2020. *Ekonomia e platformës dhe puna fleksibël në epokën dixhitale*. Podgoricë, Konferencija, .

Zacharakis, AL, Bygrave, WD & Shepherd, DA, 2000. *Global Entrepreneurship Monitor: Vlerësimi Kombëtar i Sipërmarrjes: Shtetet e Bashkuara të Amerikës*, Kansas City: Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership.

Zygmunt, J., 2018. Nxitësit e aktivitetit sipërmarrës në ekonomitë në tranzicion. Dëshmi nga vendet e Vishegradit. *Ekulibri. Gazeta Tremujore e Ekonomisë dhe Politikës Ekonomike*, 1(13), f. 89-103.

Rritja e vëmendjes në fazën e përshpejtimimit për ndërmarrësit e rinj, e cila do të përfshinte opsionet e financimit, do të ndihmonte më shumë biznese të udhëhequra nga të rinjtë dhe veçanërisht bizneset e udhëhequra nga gratë e reja të mbijetojnë dhe të lulëzojnë në Kosovë.

Rreth autorit

Geena Whiteman është doktorante në Universitetin e Cardiff-it, ku studion përvojën e e ndërmarrësve të rinj digjital-social në Kosovë dhe Slloveni. Ajo është ndërmjetësuese e pavarur për ndërmarrësi dhe politikë në Anglinë veri-perëndimore, është Hulumtuese "Senior student champion" në Sindikatën e e Studentëve të Universitetit të Cardiff-it dhe ambasadore e Shpërblimeve World Summit, si dhe Zëvendës Bashkë-Kryesuese e bordit të Uellsit të organizatës "Remembering Srebrenica", ku drejton angazhimin e të rinjve. Më herët ajo ka qenë Kryesuese e Grupit Punues për Punësimin e të Rinjve pranë European Student Think Tank, Asistente hulumtimi në Oxford Brookes Center for Business, Society and Global Challenges dhe menagjere e projektit Erasmus + për dy OJQ në jug të Anglisë, ku është fokusuar në projekte trajnimi që ndërlidhen me ndërmarrësi sociale. Ajo është entuziaste e ndërmarrësisë sociale, përdorimit të teknologjive digjitale në ndikim shoqëror, dhe angazhimin e njerëzve nga prapavitë e marginalizuara në ndërmarrësi.

